

Advies

Internationaliseren met ambitie

Internationaliseren met ambitie

Colofon

De Onderwijsraad is een onafhankelijk adviescollege, opgericht in 1919. De raad adviseert, gevraagd en ongevraagd, over hoofdlijnen van het beleid en de wetgeving op het gebied van het onderwijs. Hij adviseert de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Economische Zaken. De Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal kunnen de raad ook om advies vragen. Gemeenten kunnen in speciale gevallen van lokaal onderwijsbeleid een beroep doen op de Onderwijsraad.

De raad gebruikt in zijn advisering verschillende (bijvoorbeeld onderwijskundige, economische en juridische) disciplinaire aspecten en verbindt deze met ontwikkelingen in de praktijk van het onderwijs. Ook de internationale dimensie van educatie in Nederland heeft steeds de aandacht.

De raad adviseert over een breed terrein van het onderwijs, dat wil zeggen van voorschoolse educatie tot aan postuniversitair onderwijs en bedrijfsopleidingen. De producten van de raad worden gepubliceerd in de vorm van adviezen, studies en verkenningen. Daarnaast initieert de raad seminars en websitediscussies over onderwerpen die van belang zijn voor het onderwijsbeleid.

Advies *Internationaliseren met ambitie*, uitgebracht aan de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Registratienummer: 20160120/1098, mei 2016.

Uitgave van de Onderwijsraad, Den Haag, 2016.

ISBN 978-946121-052-4

Bestellingen van publicaties:

Onderwijsraad
Nassaulaan 6
2514 JS Den Haag
email: secretariaat@onderwijsraad.nl
telefoon: (070) 310 00 00 of via de website:
www.onderwijsraad.nl

Ontwerp en opmaak:
www.balyon.com

Infographics:
Shootmedia, Groningen

Drukwerk:
Drukkerij Excelsior, Den Haag

© Onderwijsraad, Den Haag.
Alle rechten voorbehouden. All rights reserved.

Aan de Staatssecretaris van
Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
De heer drs. S. Dekker
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag

Nassaulaan 6
2514 JS Den Haag

Telefoon: 070 310 00 00
Fax: 070 356 14 74
secretariaat@onderwijsraad.nl
www.onderwijsraad.nl

Ons kenmerk
20160120/1098

Contactpersoon

Plaats/datum
Den Haag, 31 mei 2016

Uw kenmerk

Doorkiesnummer

Onderwerp
Advies Internationaliseren met ambitie

Mijnheer de Staatssecretaris,

Internationalisering staat in de onderwijssector al enkele decennia in de belangstelling. In de onderwijspraktijk krijgt het op allerlei manieren gestalte. In de zomer van 2014 bracht de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een visiebrief uit over internationalisering met name in het hoger onderwijs. De Onderwijsraad heeft zich op uw verzoek vervolgens gebogen over de vraag wat de ambitie met internationalisering ten aanzien van het primair en het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs zou moeten zijn en wat dat betekent voor de vormgeving ervan.

Met veel genoegen bieden wij u hierbij het advies *Internationaliseren met ambitie* aan. In dit advies stelt de raad dat internationalisering ambitieuzer en meer coherent opgepakt kan worden. Hij reikt bouwstenen aan voor een integrale visie op internationalisering in het onderwijsbeleid. Betere uitwerking van de sectoroverstijgende leerlijnen is daarbij van cruciaal belang.

De raad pleit voor de ambitie dat alle jongeren het onderwijs 'internationaal competent' verlaten, zodat zij effectief kunnen functioneren in internationale contexten in binnen- en buitenland. Dat wil zeggen dat zij beschikken over een internationale oriëntatie en over internationale kennis en dat zij internationaal kunnen communiceren, reflecteren en samenwerken. Internationalisering hoort door de hele onderwijsketen heen daarop gericht te zijn. Dat vergt een stevige verankering in het onderwijs, met een betere afstemming tussen de onderwijssectoren. Internationalisering kent nu nog een beperkt bereik en op veel scholen een eenzijdige en gefragmenteerde projectmatige aanpak in inhoud, activiteiten en financiering. De raad vraagt daarbij ook aandacht voor de professionalisering van docenten.

Met beleefde groet,

Prof. dr. H. Maassen van den Brink
Voorzitter

Drs. A. van der Rest
Secretaris

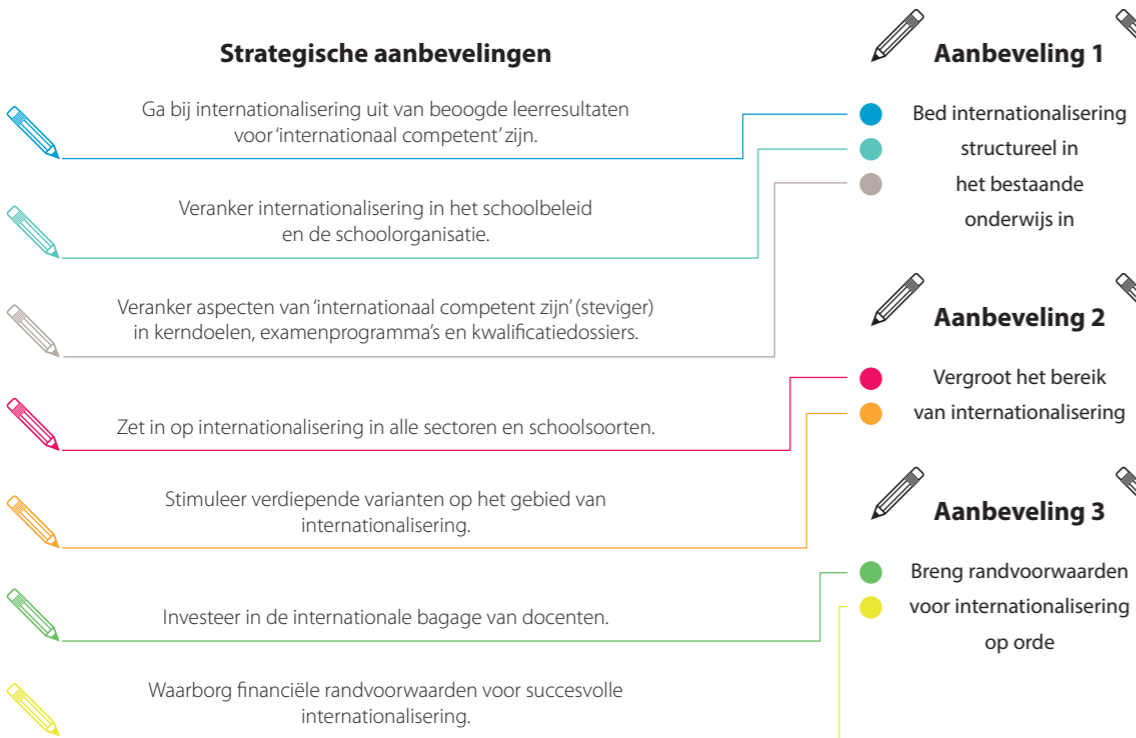
Inhoudsopgave

Samenvatting	9
1 Inleiding: naar een internationaliseringsambitie voor het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs	11
1.1 Aanleiding: maatschappelijke ontwikkelingen vragen om een integrale visie op internationalisering van het onderwijs	11
1.2 Adviesvraag: wat moet de ambitie voor het onderwijs ten aanzien van internationalisering zijn en hoe kan hieraan vormgegeven worden?	15
2. Advies: streef ernaar dat iedereen het onderwijs internationaal competent verlaat	17
2.1 Effectief functioneren in internationale contexten vergt dat mensen internationaal competent zijn	18
2.2 Internationaal competent zijn kent meerdere aspecten	18
3 Internationalisering van het onderwijs is nog te beperkt, te eenzijdig en te gefragmenteerd	22
3.1 Het onderwijs heeft een belangrijke rol bij internationaal competent worden	22
3.2 De huidige aanpak van internationalisering garandeert onvoldoende dat iedereen het onderwijs internationaal competent verlaat	23
4 Aanbeveling 1: bed internationalisering structureel in het bestaande onderwijs in	29
4.1 Internationaliseer vanuit een integrale visie	29
4.2 Geef internationalisering een plaats in de onderwijsvisie en –aanpak van de school	31
4.3 Sluit als school meer aan bij ervaringen in de leefwereld van jongeren en de omgeving van de school	32
4.4 Zet in op kennisdeling, overleg en samenwerking tussen sectoren	34
5 Aanbeveling 2: vergroot het bereik van internationalisering door inzet in alle sectoren en schoolsoorten en het stimuleren van verdieping	37
5.1 Zet in op internationalisering in alle sectoren en alle schoolsoorten	37
5.2 Stimuleer als overheid verdiepende varianten op het gebied van internationalisering	38
6 Aanbeveling 3: breng randvoorwaarden voor internationalisering op orde	41
6.1 Investeer in de internationale bagage van docenten	41
6.2 Investeer in de ontwikkeling en verspreiding van geschikte lesmaterialen	43
6.3 Waarborg financiële randvoorwaarden voor succesvolle internationalisering	44
Afkortingen	47
Literatuur	49
Geraadpleegde deskundigen	59
Bijlage 1	63
Bijlage 2	67
Bijlage 3	73

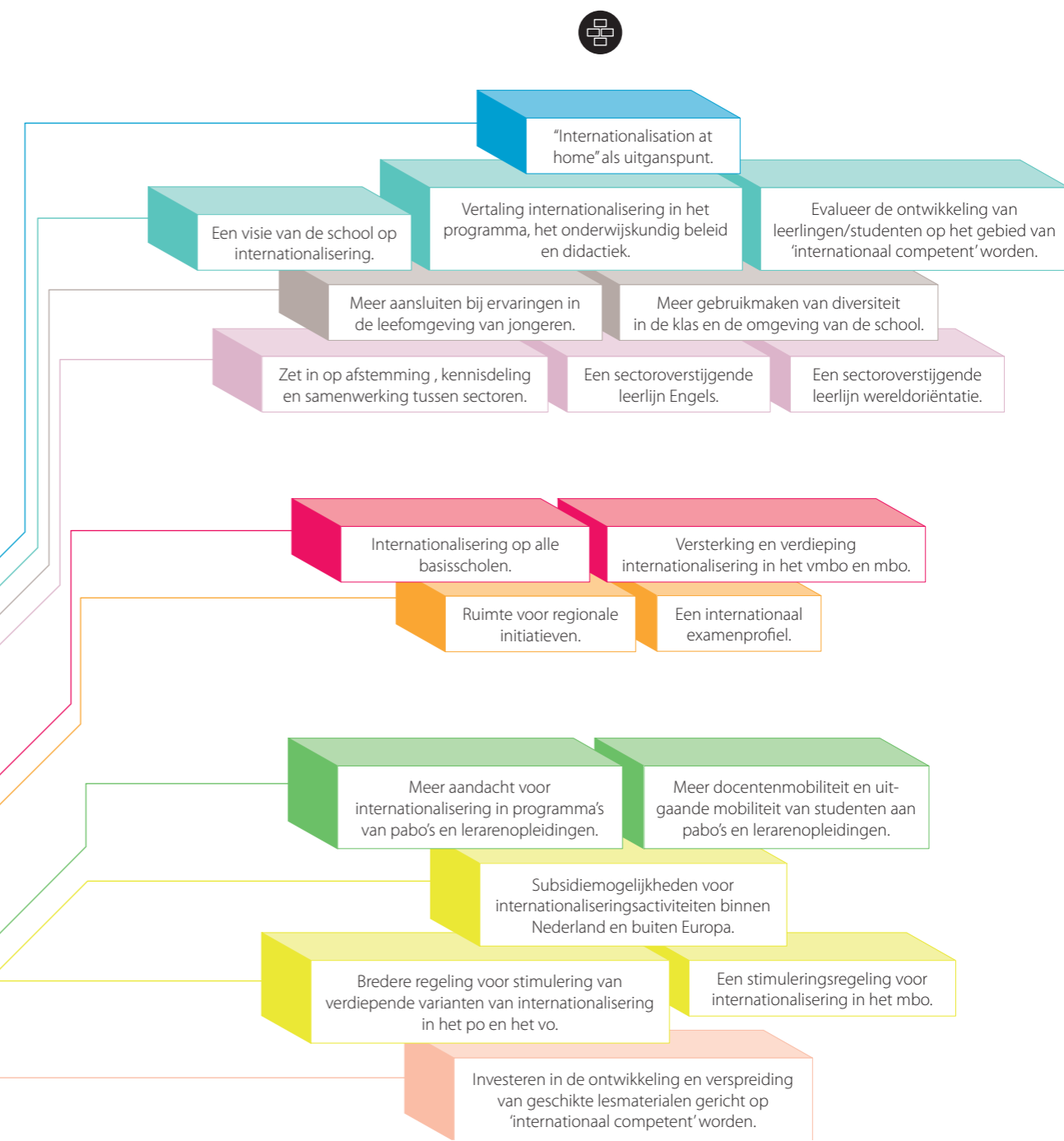
Streef ernaar dat iedereen het onderwijs 'internationaal competent' verlaat

Internationalisering = Het versterken van de internationale dimensies ten behoeve van het 'internationaal competent' worden van leerlingen en studenten. 'Internationaal competent' zijn bestaat uit:

Bouwstenen voor een visie en aanpak op instrumenteel niveau

Samenvatting

Een van de verschijnselen waar het onderwijs van vandaag mee te maken heeft, is globalisering. Steeds vaker komen mensen in het dagelijks leven in aanraking met informatie in andere talen en met mensen uit andere landen en met andere achtergronden, die vanuit andere perspectieven naar zaken kijken. Steeds vaker begeven mensen zich in sociale omgevingen waar verschillende verwachtingen gelden over hoe je behoort te gedragen. Steeds vaker is wat in je eigen stad, dorp of land gebeurt niet te begrijpen zonder kennis van de wereld. De raad heeft daarom al eerder aangegeven dat internationalisering een integraal onderdeel van het onderwijs hoort te zijn. Maatschappelijke trends vragen nu om nadere reflectie op de aanpak en het doel van internationalisering van het onderwijs.

Internationalisering krijgt in het onderwijs al op allerlei manieren vorm. Tegelijkertijd ontbreekt een strategische visie voor andere sectoren dan het hoger onderwijs. De raad beantwoordt de vraag wat de ambitie met internationalisering voor het primair en het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs zou kunnen zijn en wat dat betekent voor de vormgeving ervan. Hij reikt bouwstenen aan voor het ontwikkelen van een integrale visie op internationalisering van het onderwijs.

Volgens de raad kan internationalisering ambitieuzer worden opgepakt dan nu het geval is. De ambitie hoort te zijn dat alle jongeren 'internationaal competent' worden. Internationaal competent zijn in oriëntatie, kennis, communiceren, reflecteren en samenwerken is nodig om effectief te functioneren in de hedendaagse maatschappij. Internationaal competent zijn maakt mensen kansrijker op de (inter)nationale arbeidsmarkt waarop de concurrentie toeneemt. Internationaal competent zijn is voor iedereen belangrijk, ongeacht opleidingsniveau of beroepskeuze.

Internationaal competent worden gaat niet vanzelf. Bijdragen aan de ontwikkeling ervan is zeker een taak van het onderwijs. Elk van de drie doeldomeinen van kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming binnen het onderwijs heeft internationale kanten. De huidige aanpak van internationalisering garandeert onvoldoende dat iedereen het onderwijs internationaal competent verlaat; wat onder andere leidt tot ongelijke kansen tussen leerlingen van verschillende schoolsoorten. Dat heeft te maken met het beperkte bereik van internationalisering, met een eenzijdige en gefragmenteerde aanpak ervan aan veel scholen en met randvoorwaardelijke beperkingen.

Met internationaal competent zijn beschrijft de raad het inhoudelijke oogmerk van internationalisering. Door de hele onderwijsketen heen dient aan alle elementen hiervan bij alle leerlingen of studenten gewerkt te worden. Internationaal competent worden hoort in het onderwijs structureel ingebed en steviger verankerd te worden als integraal onderdeel van het onderwijsprogramma en de leeromgeving. Internationaliseren met ambitie gaat voorbij de huidige projectmatige en vaak versnipperde aanpak. Afstemming tussen sectoren is essentieel. In het bijzonder dienen sectoroverstijgende leerlijnen voor Engels en wereldoriëntatie ontwikkeld te worden. Internationaliseren met ambitie vergt ook dat scholen hun visie op internationalisering verder ontwikkelen. Scholen doen er ten slotte goed aan meer aan te sluiten bij de leefomgeving van jongeren en mogelijkheden tot internationalisering in de omgeving van de school te benutten.

Het bereik van internationalisering dient vergroot te worden. Internationalisering hoort vorm te krijgen in alle sectoren en in alle schoolsoorten. Dat vergt met name meer inzet in het vmbo (voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs) en het middelbaar beroepsonderwijs, waar internationalisering nu achterblijft. Daarnaast past in alle sectoren het stimuleren van verdiepende varianten.

Internationaliseren met ambitie betekent ook dat randvoorwaarden voor succesvolle internationalisering aandacht krijgen. Zo is het nodig om te investeren in het internationaal competent zijn van docenten en in didactische vaardigheden die docenten voor internationalisering nodig hebben; zowel via hun initiële opleiding als door bij- en nascholing. Verder is het waarborgen van financiële randvoorwaarden voor internationalisering belangrijk.

Internationalisering krijgt in het onderwijs al op allerlei manieren vorm, maar een integrale visie ontbreekt nog. Maatschappelijke ontwikkelingen vragen om zo'n visie. De raad belicht wat de ambitie voor internationalisering in het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs zou moeten zijn en wat dat betekent voor de vormgeving ervan.

1 Inleiding: naar een internationaliseringsambitie voor het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs

1.1 Aanleiding: maatschappelijke ontwikkelingen vragen om een integrale visie op internationalisering van het onderwijs

Jongeren groeien op in een globaliserende maatschappij

Een van de verschijnselen waar het onderwijs van vandaag mee te maken heeft, is globalisering.¹ Er is een toenemende verwevenheid, verbondenheid en wederzijdse afhankelijkheid over grenzen heen.² Als open economie met een wereldwijd opererend bedrijfsleven, als land met een grote interne verscheidenheid aan opvattingen en leefwijzen én als land dat een actieve rol in de wereldpolitiek wil spelen, gaat Nederland volop mee in die beweging. De positie van Nederland in de wereld verandert onder andere door de opkomst van niet-westerse economische en politieke mogendheden zoals China en India.³ Veranderingen brengen kansen, maar ook grotere onzekerheid voor de bevolking met zich.

Veel van de grote vraagstukken van onze tijd – zoals duurzame energie en klimaatverandering, terrorisme en monetair beleid – kennen een grensoverschrijdend karakter. Nieuws van gebeurtenissen waar ook ter wereld bereikt ons binnen enkele minuten. Door innovaties in communicatie en transport is het mogelijk geworden om activiteiten die ver van elkaar plaatsvinden, op elkaar af te stemmen.⁴ Het beeld van de staat als container waarbinnen alle maatschappelijke processen zich afspelen, wordt zo doorbroken.⁵ Ook is sprake van een ander besef van tijd, plaats en afstand. Voor wie vlak bij een luchthaven of station voor hogesnelheidstreinen woont, zijn grote steden in het buitenland relatief dichtbij. Producenten, dienstverleners, klanten en opdrachtgevers weten elkaar over landsgrenzen heen te vinden.

1 In dit advies wordt de term globalisering (of een variatie daarop) gebruikt ter aanduiding van maatschappelijke ontwikkelingen. De term internationalisering wordt gebruikt ten aanzien van het (versterken van) internationale dimensies in het onderwijs.

2 Baylis, Smith & Owens, 2008; Buzan & Little, 2000, 349-368; Nye & Keohane, 2000; Spruyt, 2009; De Wit, 2010, 9-10.

3 Centraal Bureau voor de Statistiek, 2015; Rood & Dinnissen, 2013; Rood, 2014; Rood, Van der Putten & Meijnders, 2015.

4 Castells, 1996, 376-428; McGrew, 2008, 18-19.

5 Brenner, 1999; Ohmae, 2003; Sassen, 2006, 323-398.

Op economisch gebied is sprake van toenemend grensoverschrijdend verkeer. Productieketens verspreiden zich over meerdere landen en het aantal multinationalaal opererende bedrijven groeit. Dat leidt tot een verdieping van handelsbetrekkingen en een toenemende verspreiding van goederen en diensten over de hele wereld.⁶ Internationalisering komt tot uiting in globale goederen- en kapitaalstromen, maar de term is ook van toepassing wanneer het gaat om over de grens boodschappen doen of in een buitenlands ziekenhuis behandeld worden. Internationale invloeden op met wie en hoe mensen hun werk doen, nemen toe. Mobiliteit van werknemers resulteert in een grotere, internationale concurrentie op de arbeidsmarkt; met zowel het risico van verdringing als kansen op werk elders.

Op politiek gebied speelt het proces van Europese integratie en de opkomst van internationale organisaties.⁷ Beslissingen op nationaal en lokaal niveau dienen steeds vaker afgestemd te worden op internationale afspraken. Staten oefenen hun macht uit door samen te werken in vaste of ad-hocverbanden; denk aan de Parijse klimaatop, de Wereldgezondheidsorganisatie of de G20.⁸ Waar voorheen buitenlandse betrekkingen onderhouden werden door de diplomatieke dienst, participeren ambtenaren van alle ministeries nu binnen internationale overlegfora, organisaties en conferenties.⁹ Ook gemeenten en provincies onderhouden rechtstreeks internationale betrekkingen; van samenwerking met collega's aan de andere kant van de grens tot handelsmissies naar China, Brazilië en India.¹⁰ Onderzoek en onderwijs in het hoger onderwijs zijn op allerlei wijzen verbonden met internationale ontwikkelingen.

Mensen reizen meer en steeds verder. Via toenemende mobiliteit, nieuwe media en meer diversiteit in de samenleving nemen contacten met mensen uit andere landen of culturen toe in frequentie en intensiteit. Onder familie, vrienden en buurtgenoten bevinden zich vaker dan vroeger mensen met andere achtergronden. Mensen onderhouden over steeds grotere afstanden banden met familie, vrienden en collega's. Zo vormen zich grensoverschrijdende gemeenschappen waarbinnen opvattingen gedeeld worden. Deels leidt dat tot meer uniformiteit, deels juist tot grotere diversiteit.¹¹

Of je nu veel reist of niet, iedereen heeft met deze ontwikkelingen te maken. Steeds vaker komen mensen in het dagelijks leven in aanraking met informatie in andere talen en met mensen uit andere landen en met andere achtergronden, die vanuit andere perspectieven naar zaken kijken. Steeds vaker begeven mensen zich in sociale omgevingen waar verschillende verwachtingen gelden over hoe je je behoort te gedragen. Steeds vaker is wat in je eigen stad, dorp of land gebeurt niet te begrijpen zonder kennis van de wijdere wereld. De raad heeft daarom al eerder aangegeven dat internationalisering een integraal onderdeel van het onderwijs hoort te zijn.¹² Maatschappelijke trends vragen nu om nadere reflectie op de aanpak en het doel van internationalisering van het onderwijs.

Internationalisering krijgt al vorm in het onderwijs, maar heeft richting voor volgende stap

In de wetenschappelijke en vakliteratuur wordt verwezen naar internationalisering als een proces, naar de doelen en/of de (beoogde) opbrengsten van internationalisering en naar inter-

6 Scholte, 2008.

7 Van Gerven, 2005; Gilbert, 2012; Ilgen, 2003; Linklater, 2008; Van Middelaar, 2009; Slaughter, 2004.

8 Hasenclever, Mayer & Rittberger, 2004; Held, 1995; Hurrell, 2007; Little, 2008; Opello & Rosow, 2004, 245-278.

9 Slaughter, 2004, 12-15.

10 Barber, 2014; Cornago, 2010; Crikemans, 2010.

11 Barber, 1995; Beneker, Van Stalborch & Van der Vaart, 2009, 29 en 75; Friedman, 2007.

12 Onderwijsraad, 2005, 12.

nationaliseringsactiviteiten.¹³ Internationalisering is een containerbegrip waar uiteenlopende onderwijsconcepten en activiteiten onder verzameld worden.¹⁴ Die concepten en activiteiten hebben met elkaar gemeen dat ze de aandacht in het onderwijs versterken voor moderne vreemde talen, voor het omgaan met diversiteit, voor kennis van andere landen en culturen en voor ontwikkelingen op Europees en wereldniveau. Daarbij gaat het om verschillende facetten: internationale mobiliteit, moderne vreemde talen en internationale leerinhouden. In het onderwijs zijn al veel scholen actief bezig met een of meer van deze facetten van internationalisering en hun aantal groeit gestaag.¹⁵ De raad ziet bij veel scholen een behoefte aan richting voor een volgende stap.

Het Nederlandse onderwijslandschap internationaliseert ook door een breder aanbod aan internationaal onderwijs. Er zijn internationale, Europese en buitenlandse scholen in Nederland voor met name kinderen van expats.¹⁶ Omgekeerd zijn er in het buitenland Nederlandse scholen waar leerlingen een volledig onderwijsprogramma volgen of scholen met een programma Nederlandse taal en cultuur in aanvulling op het reguliere onderwijs ter plekke.¹⁷ Dit advies gaat niet specifiek in op internationaal onderwijs. De raad heeft wel dankbaar ideeën ontleend aan het internationaal onderwijs en meent dat het ook voor scholen als inspiratiebron kan dienen. Bovendien is hiermee niet gezegd dat aandacht voor het aanbod aan internationale en Europese scholen of Nederlandse scholen in het buitenland irrelevant is.¹⁸ Integendeel, de raad is ervan overtuigd dat de kennis over lesmethodes, lesmateriaal en bijvoorbeeld professionalisering van docenten uit het institutionele internationale onderwijs een bijdrage kan leveren aan het reguliere onderwijs. Dit advies richt zich op het reguliere onderwijs en het reguliere curriculum, omdat de grote winst met internationalisering volgens de raad nu daar te behalen is.

Bij internationalisering kan het verder gaan om internationale beleidsontwikkeling en de invloed daarvan op nationale onderwijsstelsels, om participatie van onderwijsinstellingen, sectorraden en beroepsorganisaties in internationale netwerken voor gezamenlijke belangenbehartiging en om internationale kennisdeling tussen scholen en docenten. Dit advies richt zich daar niet op. Ook internationalisering in de zin van de doorwerking van internationale afspraken, coördinatie en harmonisatie, van (diploma)erkenning en transparantie tussen onderwijsstelsels en van de opkomst van internationale standaarden, benchmarks en keurmerken voor het onderwijs blijft buiten beschouwing.

13 Zie onder andere Coelen, 2013, 16-24; Knight, 2004; Leask, 2015, 9-10; Maaskant 2014; Maslowski, Naayer, Oonk & Van der Werf, 2009; Oonk, 2006, 26-28; Oonk, 2015, 26; Oonk & Maslowski, 2011, 4; SLO, 2010; Thijs & Van der Velde, 2008; De Wit, 2010, 8-11.

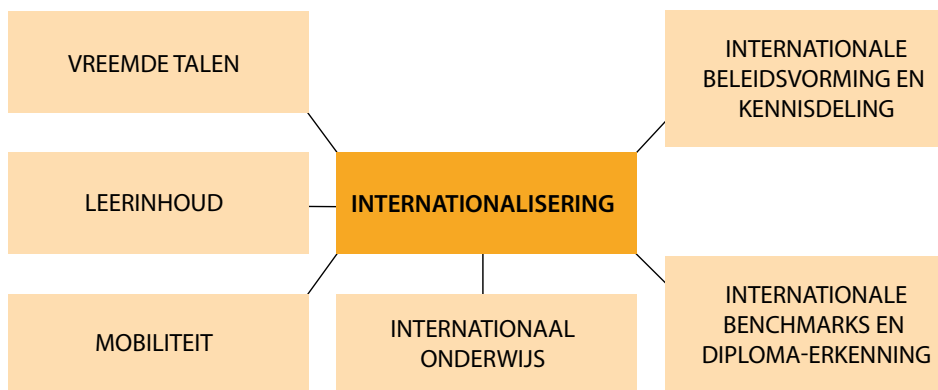
14 Voor een overzicht van vormen van internationalisering uitgesplitst naar het primair onderwijs, het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs, zie Oonk, 2015, 6-13; zie ook Thijs & Van der Velde, 2008.

15 Tenzij anders aangegeven worden in dit advies met 'scholen' tevens 'mbo-instellingen' bedoeld.

16 Zie www.sio.nl; Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland, 2015; Beleidsregel IGVO 2010 en Regeling aanwijzing internationale en buitenlandse scholen. Zie ook www.sio.nl/vademecum en Innovatieplatform, 2009. Aan die scholen worden de IB-, EB- of IGCSE-programma's dan wel buitenlands onderwijsprogramma's aangeboden. Bij bekostigde internationale scholen geldt als voorwaarde dat de Nederlandse taal en cultuur aandacht krijgen. Zie bijlage 2.

17 Inspectie van het Onderwijs, 2009, 2011 en 2015a; Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland, 2015.

18 Onderwijsraad, 2006. Zie ook Innovatieplatform, 2009; Gemeente Amsterdam, 2015.

De overheid heeft geen overkoepelende visie op internationalisering van het onderwijs

Terwijl internationalisering van het onderwijs in de praktijk vorm krijgt, ontbreekt het de overheid aan een strategische visie op internationalisering voor primair en voortgezet onderwijs en is deze nog beperkt voor het middelbaar beroepsonderwijs.¹⁹ Evenzeer ontbreekt een visie op internationalisering voor het onderwijs als geheel en daarmee ook voor de aansluiting tussen en opbouw van programma's.

Voor het hoger onderwijs en in beperkte mate het middelbaar beroepsonderwijs heeft de minister in de zomer van 2014 een strategische visie uiteengezet.²⁰ De minister geeft daarin aan dat zij de door de VSNU (vereniging van samenwerkende universiteiten) en de Vereniging Hogescholen uitgesproken ambities wil stimuleren en faciliteren.²¹ De nadruk ligt op het bevorderen van inkomende en uitgaande mobiliteit. Deze visiebrief zet in op het werven en aan Nederland binden van internationaal talent en op internationale samenwerking op het gebied van hoger onderwijs.

Voor het funderend onderwijs en in belangrijke mate voor het middelbaar beroepsonderwijs is slechts sprake van beleid op deelonderwerpen zoals Engels in het primair onderwijs,²² tweetalig primair onderwijs²³ en buurtalen.²⁴ Per sector en schoolsoort worden sommige aspecten geregeld, waarbij een doorlopende lijn ontbreekt. Basisscholen en scholen in het voortgezet onderwijs horen er in het kader van hun burgerschapsopgave bijvoorbeeld voor te zorgen dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met de achtergronden en culturen van leeftijdgenoten.²⁵ Een ander voorbeeld is dat in het middelbaar beroepsonderwijs inzicht in de kenmerken van verschillende culturen en respect voor culturele verscheidenheid deel uitmaken van de kwalificatie-eisen van het examenonderdeel loopbaan en burgerschap.²⁶

19 Voor een historisch overzicht van het Nederlandse internationaliseringsbeleid zie Oonk, 2004, 38-48; Onderwijsraad, 2005, 19-23; Oonk, 2015, 17-18.

20 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2014; inmiddels heeft de minister het Wetsvoorstel bevordering internationalisering hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek ingediend.

21 Zie Vereniging Hogescholen & VSNU, 2014.

22 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2013.

23 Subsidieregeling pilot tweetalig primair onderwijs.

24 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015b.

25 Artikel 8, lid 3, onder c, WPO en artikel 17, onder c, WVO.

26 Bijlage 1 bij artikel 17a, lid 3, Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB.

Overheden stimuleren aspecten van internationalisering door subsidieregelingen en het bieden van wettelijke ruimte aan initiatieven. Zowel de Europese als de landelijke overheid hebben beurzenprogramma's en subsidies voor het opdoen van buitenlandervaring door leerlingen, studenten en docenten.²⁷ Ook diverse gemeenten en provincies zetten zich in voor de internationalisering van het onderwijs.²⁸ Zowel in de onderwijspraktijk als op beleidsniveau is de aanpak gefragmenteerd.

1.2 **Adviesvraag: wat moet de ambitie voor het onderwijs ten aanzien van internationalisering zijn en hoe kan hieraan vormgegeven worden?**

In dit advies verkent de Onderwijsraad een integrale visie op internationalisering van het onderwijs voor het primair en het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs. Hij gaat na wat de ambitie ten aanzien van deze internationalisering zou moeten zijn en hoe die ambitie vormgegeven kan worden.

De raad juicht het toe dat velen in het onderwijs op het gebied van internationalisering initiatieven genomen hebben en bouwt voort op wat er in het onderwijs al aan internationalisering gedaan wordt. Hij verkent daarbij wat het inhoudelijke doel van internationalisering is, hoe internationalisering aangepakt kan worden en wat cruciale randvoorwaarden voor internationalisering zijn. Hij schetst de hoofdlijnen van een ambitie en draagt bouwstenen aan waarmee het onderwijsveld een integrale visie op internationalisering kan ontwikkelen. Deze bouwstenen kunnen zowel worden gebruikt voor een visie op landelijk niveau als voor een visie op het niveau van de afzonderlijke scholen.

Het advies richt zich op het primair en het voortgezet onderwijs en op het middelbaar beroepsonderwijs. Dit ligt voor de hand, aangezien het hoger onderwijs al uitvoerig in de visiebrief van de minister aan bod komt. Bovendien is de raad in zijn advies over de *Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek 2015-2025* mede ingegaan op de ambitie met internationalisering voor het hoger onderwijs.²⁹ In dit advies gaat het verder om het reguliere onderwijs. De raad gaat niet afzonderlijk in op het speciaal onderwijs. De situatie daar vraagt om een specifieke aanpak en komt aan de orde in zijn advies over het speciaal onderwijs.

De raad legt het accent op de globaliserende arbeidsmarkt. Hij meent overigens dat wat jongeren nodig hebben om hun kansen op de arbeidsmarkt en in het onderwijs te vergroten, grotendeels overeenkomt met wat zij nodig hebben om te functioneren in de samenleving als geheel.³⁰

Aanpak

Voor dit advies is literatuuronderzoek uitgevoerd. Daarbij is gekeken naar wetenschappelijke literatuur. De raad baseert zich echter vooral op beleidsdocumenten, beleidsplannen en andere documentatie van scholen, kenniscentra en bij internationalisering in het onderwijs betrokken organisaties. In het onderliggende startdossier wordt een stand van zaken van internati-

27 Zie bijlage 3; zie ook Vlaamse Onderwijsraad, 2015; voor een overzicht van ondersteuningsprogramma's en projecten vanuit EP-Nuffic per sector zie www.epnuffic.nl.

28 Bijvoorbeeld Gemeente Amsterdam, 2015; Stuurgroep buurtalen en internationalisering Limburg, 2014.

29 Onderwijsraad, 2015.

30 Zie onder andere Onderwijsraad 2012; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015c; Platform Onderwijs 2032, 2016; Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008.

onalisering in het Nederlandse onderwijs geschetst.³¹ Ook wordt daarin de stand van zaken in enkele buurlanden beschreven. In opdracht van de raad heeft bureau voor jongerencommunicatie YoungWorks de internationalisering van de jongerencultuur verkend. Aan die verkenning hebben twee focusgroepen meegewerkt met leerlingen uit het vmbo (voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs), het havo en het vwo en met studenten uit het middelbaar beroepsonderwijs. Het voor de raad vervaardigde startdossier en het rapport van YoungWorks zijn te raadplegen via de website van de Onderwijsraad.

De raad heeft drie panelbijeenkomsten georganiseerd met deskundigen uit het onderwijs. Het eerste panel bestond uit docenten, schoolleiders, bestuurders, coördinatoren internationalisering en andere experts vanuit alle onderwijssectoren en richtte zich op vragen rondom doorlopende leerlijnen internationalisering. Het tweede panel betrof de aansluiting van het middelbaar beroepsonderwijs op een globaliserende arbeidsmarkt en bestond uit experts uit het middelbaar beroepsonderwijs. Tijdens het derde panel stond de rol van de pabo's en andere lerarenopleidingen bij internationalisering centraal. Aan dit panel namen docenten, opleidingscoördinatoren en studenten/alumni van diverse pabo's en lerarenopleidingen deel. Overzichten van deelnemers aan deze panels zijn te vinden achter in dit advies.

In het kader van dit adviestraject zijn daarnaast diverse gesprekken gevoerd en hebben stafmedewerkers van de Onderwijsraad enkele bijeenkomsten over internationalisering in het onderwijs bijgewoond en werkbezoeken afgelegd. Achter in dit advies staat hiervan een overzicht. Tevens heeft de raad gebruikgemaakt van verschillende schriftelijke bijdragen die via de website zijn ontvangen. De raad dankt de inzenders voor de verschafte informatie.

De raad heeft een onderwijsdialoog omtrent internationalisering georganiseerd in samenwerking met het Stedelijk College Eindhoven. Deze dialoog vond plaats op 16 februari 2016 en werd bijgewoond door circa honderd belangstellenden.

³¹ Oonk, 2015.

Om te kunnen functioneren in internationale contexten is het nodig dat mensen internationaal competent zijn. Dat raakt aan de doeldomeinen van onderwijs – kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming –, die alle drie internationale dimensies kennen. Daarbij gaat het om een internationale oriëntatie, om internationale kennis en om internationaal communiceren, reflecteren en samenwerken.

2 **Advies: streef ernaar dat iedereen het onderwijs internationaal competent verlaat**

De toenemende verwevenheid en verbondenheid van Nederland met de rest van de wereld maakt een stevige ambitie voor internationalisering van het onderwijs noodzakelijk. Het streven hoort volgens de raad te zijn dat alle jongeren het onderwijs 'internationaal competent' verlaten.

De raad is van mening dat internationalisering ambitieuzer kan worden opgepakt dan nu het geval is. Internationaal competent zijn maakt mensen kansrijker op een arbeidsmarkt die steeds internationaler wordt en waarop de internationale concurrentie toeneemt. Dit geldt voor iedereen, ongeacht opleidingsniveau of beroepskeuze. In dit hoofdstuk wordt nader beargumenteerd waarom het de ambitie hoort te zijn dat alle jongeren het onderwijs internationaal competent verlaten en wat dat inhoudt (hoofdstuk 2).

Jongeren worden niet vanzelf internationaal competent. Onderwijs speelt daarbij een belangrijke rol (paragraaf 3.1). Internationalisering raakt aan de kern van waar het in het onderwijs om draait: jonge mensen voorbereiden op de maatschappij waarin zij zullen leven en werken, ze de bagage meegeven om zich daar in verschillende omgevingen te kunnen redden en ze begeleiden in hun ontwikkeling tot zelfstandige individuen, die kunnen functioneren in de samenleving.

De huidige aanpak van internationalisering garandeert onvoldoende dat iedereen het onderwijs internationaal competent verlaat. In paragraaf 3.2 wordt uitgewerkt dat dit te maken heeft met het beperkte bereik van internationalisering, met de eenzijdige en gefragmenteerde aanpak van internationalisering van veel scholen en met beperkingen in randvoorwaarden.

In de aanbevelingshoofdstukken (hoofdstukken 4, 5 en 6) schetst de raad vervolgens op welke manieren de gestelde ambitie bereikt kan worden. Daarbij komt het aan op structurele inbedding in het reguliere onderwijs vanuit een integrale visie, het vergroten van het bereik van internationalisering en het op orde brengen van randvoorwaarden.

2.1

Effectief functioneren in internationale contexten vergt dat mensen internationaal competent zijn

Kinderen en jongeren groeien op in een maatschappij die in economisch, sociaal-cultureel en politiek opzicht verweven en verbonden is met de rest van de wereld. Deze maatschappij vraagt van zijn leden dat ze internationaal competent zijn.³²

Internationaal competent zijn is in allerlei opzichten van belang. Jongeren kunnen hun maatschappelijke kansen erdoor vergroten. Werkgevers en vervolgonderwijs in Nederland zijn namelijk in toenemende mate op zoek naar of ingesteld op internationaal competente mensen.³³ Maar het gaat niet alleen om het vergroten van individuele kansen. De samenleving profiteert er ook van. Investeren in het internationaal competent zijn van jongeren heeft een positief effect op de concurrentiepositie van de Nederlandse economie en op de match tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Het kan barrières wegnemen voor internationale handel en samenwerking.³⁴ Nederland wordt er aantrekkelijker door voor buitenlandse investeerders, werkgevers, kenniswerkers en studenten.

Mensen hebben in buiten- en binnenland regelmatig te maken met beroepssituaties die vereisen dat ze internationaal competent zijn. Dat is evident voor medewerkers van transport- en exportbedrijven, bijvoorbeeld in de Rotterdamse haven, en voor diplomaten, militairen en wetenschappers. Maar ook de conducteur in de trein, de serveerster in een restaurant en de receptionist in een hotel moeten om kunnen gaan met buitenlandse klanten. In de bouw en de tuinbouw werken veel buitenlandse werknemers. Autogarages krijgen onderdelen aangeleverd van leveranciers uit andere landen. Netwerkbeheerders van middelgrote bedrijven staan in contact met buitenlandse partners voor data-uitwisseling. Grafische ontwerpers krijgen hun opdrachten uit de hele wereld. Banken en verzekeraars beleggen wereldwijd. Voor vrijwel alle takken van het bedrijfsleven zijn vergelijkbare voorbeelden te geven. In de (semi)publieke sector is het niet anders. Verpleegkundigen hebben in hun ziekenhuis te maken met patiënten met verschillende achtergronden. Hetzelfde geldt voor baliemedewerkers in het gemeentehuis. Politieagenten werken samen met buitenlandse collega's bij de aanpak van georganiseerde criminaliteit. Van defensiepersoneel dat op strategisch en operationeel niveau deelneemt aan vredesmissies, wordt internationale kennis en vaardigheden verwacht. En – voor dit advies belangrijk – docenten in het onderwijs krijgen te maken met leerlingen, studenten en collega's met uiteenlopende culturele en talige achtergronden en met het opleiden en bijscholen voor bovengenoemde beroepen.

2.2

Internationaal competent zijn kent meerdere aspecten

Internationaal competent zijn maakt deel uit van de drie doeldomeinen van onderwijs³⁵

Internationaal competent zijn betekent dat mensen beschikken over de oriëntatie, kennis en vaardigheden die hen in staat stellen om te communiceren, samen te werken en te reflecteren in uiteenlopende internationale contexten in binnen- en buitenland. Deze ruime invulling betekent dat internationalisering betrekking heeft op alle drie de doeldomeinen van onder-

³² Zie onder andere United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2014, 11; VO-raad & Europees Platform, 2014.

³³ Centraal Planbureau, 2012, 16.

³⁴ Centraal Planbureau, 2012, 17; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2013.

³⁵ Onderwijsraad, 2016.

wijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Elk van die domeinen heeft internationale dimensies (zie kader).

Internationaal competent zijn en de drie doeldomeinen: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming

Internationaal competent worden heeft een kwalificerende component. Als scholen hun leerlingen toerusten met voldoende internationale kennis en voldoende vaardigheden om te kunnen communiceren en samenwerken in internationale contexten, bereiden zij hen daarmee goed voor op het vervolgonderwijs en op de arbeidsmarkt.

Internationaal competent worden draagt ook aspecten van socialisatie in zich. Het onderwijs stelt leerlingen en studenten in staat zich internationale culturele praktijken eigen te maken, waardoor ze worden ingevoerd in niet-Nederlandse of internationale omgevingen en daar betekenis aan kunnen toekennen. Waar mensen zich vroeger veelal bewogen binnen één gemeenschap met relatief stabiele praktijken en tradities, participeren zij nu in een groter aantal verbanden met een heterogener en dynamischer karakter. Van werken bij een nieuw bedrijf en een overleg met een nieuwe zakenpartner of opdrachtgever tot een thuisbezoek bij een patiënt: het is steeds minder vanzelfsprekend dat in zo'n situatie dezelfde omgangsvormen en verwachtingen gelden als mensen gewend zijn. Daarom komt het bij socialisatie ook aan op het vermogen om snel te kunnen achterhalen wat in een bepaalde omgeving geldt, zodat er een bewuste keuze kan worden gemaakt tussen aanpassen en vasthouden aan eigen waarden.

Internationaal competent worden heeft ten slotte een persoonsvormende kant. Juist door leerlingen meer te leren over en te laten ervaren van andere landen, culturen en talen, stelt het onderwijs hen in staat te reflecteren op internationale vraagstukken en hun eigen rol hierin, en een identiteit te ontwikkelen waarmee zij deze culturen op autonome en verantwoordelijke wijze kunnen benaderen. Internationalisering betekent dat de blik naar buiten wordt gericht. Dat hoeft niet ten koste te gaan van de aandacht voor het lokale, het regionale en het nationale. Juist internationalisering kan bijdragen aan bewustwording van het eigene, omdat een andere cultuur een spiegel kan zijn.

Algemene aspecten van internationaal competent zijn: oriëntatie, kennis, communicatie, reflectie en samenwerken

De raad werkt hieronder de aspecten uit die specifiek gerelateerd zijn aan het functioneren in internationale contexten. Daarbij baseert hij zich op diverse indelingen die in de literatuur voorkomen.³⁶ Een globaliserende maatschappij doet ook een sterker beroep op meer algemene cognitieve en sociale eigenschappen zoals creativiteit, lerend vermogen en kunnen omgaan met onzekerheid.³⁷ Bij een buitenlandstage zijn bijvoorbeeld ook zelfredzaamheid en flexibiliteit van belang. De raad ziet deze eigenschappen vervat in de doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.

Voor het functioneren in internationale contexten zijn de aspecten van internationaal competent zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Voor onderwijsdoeleinden kan het echter zinvol zijn ze te onderscheiden en om onderscheid te maken tussen algemene en beroepsspecifieke aspecten.

³⁶ Chiu, Lonner, Matsumoto & Ward, 2013; Deardorff, 2006; Leask, 2015, 53-67; www.epnuffic.nl/bestanden/documenten/common-framework-for-europe-competence-cfec-nl.pdf; Hindrix, Joris, Korevaar & Simons, 2011; Van den Hoven & Walenkamp, 2013; www.internationalecompetenties.be; Leung, Ang & Tan, 2014; Matsumoto & Hwang, 2013; Van der Zant, 2012; Nuffic, 2014a, 16-23; Oonk, 2006, 62-71; Oonk, 2015, 27; Oonk & Maslowski, 2011, 9-11; Simons, Krols & De Graef, 2011; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2014, 17; Van der Zee & Van Oudenhoven, 2000.

³⁷ Onderwijsraad, 2014a; Platform Onderwijs 2032, 2016.

Een internationale oriëntatie kan worden gekarakteriseerd als de bereidheid om je in mensen of fenomenen uit andere landen en culturen te verdiepen, ermee om te gaan, je eigen positie te bepalen en betekenis aan culturele praktijken toe te kennen.

Internationale kennis draait in de eerste plaats om kennis van andere landen en culturen. Deze kennis kan cultureel, politiek, economisch, ecologisch of historisch zijn. Daarnaast omvat zij inzicht in overeenkomsten en verschillen tussen landen en culturen. Ten slotte omvat zij kennis van Europese en internationale structuren en kennis van internationale vraagstukken met de mogelijke oplossingen daarvoor.

Internationale communicatie betreft ten eerste het kunnen luisteren, lezen, spreken en schrijven in een of meer vreemde talen. Naast het Engels zijn ook andere talen van belang, zoals het Frans, Duits, Spaans of Chinees. Internationale communicatie gaat niet alleen om de technische kanten van taalbeheersing, maar omvat bijvoorbeeld ook het vermogen om op communicatiestijlen te reflecteren en de eigen communicatiestijl aan te passen aan de omgeving en de achtergrond van gesprekspartners.³⁸

Tot internationale reflectie behoort het vermogen om de wereld als groter dan de eigen omgeving te beschouwen, de mogelijke impact van gebeurtenissen elders op de eigen omgeving te plaatsen en verschillende culturele perspectieven te begrijpen.³⁹ Daarnaast gaat het bij reflectie om het vormen van een geïnformeerde mening over internationale vraagstukken en ontwikkelingen, met het vermogen om daarover genuanceerd te discussiëren. Ten slotte gaat het bij reflectie om het vermogen na te denken over de eigen identiteit in relatie tot de identiteit van andere mensen, culturen en landen; niet alleen met oog voor zichtbare uitingen zoals eetgewoonten, maar vooral ook voor dieper liggende verwachtingen, gewoontes, omgangsvormen en overtuigingen.⁴⁰

Internationale samenwerking gaat om wat nodig is voor samenwerking met mensen uit andere landen en andere culturen. Waar reflectie gericht is op het begrijpen van culturele diversiteit en de dynamiek hiervan, gaat het bij de samenwerking om rekening houden met deze diversiteit in de praktijk. Dat vergt in de eerste plaats openheid naar de ander, het loslaten van vooroordelen en het zich inleven in anderen. Daarnaast omvat internationale samenwerking het gezamenlijk coördineren van activiteiten in situaties gekenmerkt door diversiteit, het bouwen aan een vertrouwensrelatie met mensen van verschillende achtergronden en het oplossen van conflicten die eventueel uit verschillen voortkomen.

Beroepsspecifieke aspecten van internationalisering

Beroepsspecifieke aspecten van internationaal competent zijn betreffen een open houding naar de beroepsbeoefening elders in de wereld en het besef dat met deze oriëntatie, kennis en vaardigheden de eigen professionaliteit kan worden vergroot. Het gaat om kennis van buitenlandse beroepspraktijken (bijvoorbeeld aldaar geldende standaarden), de vaardigheid om beroepspraktijken tussen landen en culturen te vergelijken en vaardigheden om het beroep daadwerkelijk in deze contexten uit te oefenen. Het gaat hierbij niet alleen om het vertrouwd raken met de beroepspraktijk elders, maar ook om bewustzijn van internationale invloeden op hoe het beroep in Nederland wordt uitgeoefend. Bovendien doen internationale standaard-

38 Claes & Gerritsen, 2013, 27-37 en 99-148; Dignen, 2011; Nunez, Nunez Mahdi & Popma, 2014, 24-31.

39 Prior & Walraven, 2009, 58; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2015, 10.

40 Claes & Gerritsen, 2013, 15-20; Kymlicka, 2003; Minkov, 2011, 5-10; Nunez, Nunez Mahdi & Popma, 2014, 14-15. Voor aspecten waarop culturen kunnen verschillen, zie onder andere Claes & Gerritsen, 2013, 39-97; Minkov, 2011; Nunez, Nunez Mahdi & Popma, 2014, 24-94.

den en ontwikkelingen steeds meer hun invloed gelden op welke kennis en vaardigheden voor bepaald werk vereist zijn en wat de relevante werkcontext is om kwalificatie-eisen aan te ontlennen.⁴¹

Aspecten van internationaal competent zijn

Algemeen:

- o internationale oriëntatie;
- o internationale kennis;
- o communiceren in een internationale context;
- o reflecteren over internationale vraagstukken;
- o samenwerken in een internationale context.

Beroepsspecifiek:

- o beroepsspecifieke internationale oriëntatie;
- o beroepsspecifieke internationale kennis;
- o beroepsspecifieke internationale vaardigheden.

Aspecten van internationaal competent zijn dienen voor en door de onderwijspraktijk nader uitgewerkt te worden

De drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming en bovenstaande beschrijving van – algemene of beroepsspecifieke – aspecten van internationaal competent zijn bieden voldoende houvast voor de raad om zijn visie op internationalisering in het onderwijs te beschrijven. Om het onderwijs met het oog op internationaal competent zijn concreet vorm te geven, zal het nodig zijn hanteerbare leerdoelen uit te werken. Deze concretisering dient in nauwe samenwerking met het onderwijsveld te gebeuren.

⁴¹ Wächter, 2000, 10. Zie ook Reichert & Wächter, 2000.

Jongeren worden niet vanzelf internationaal competent. Het onderwijs heeft daarbij een belangrijke rol te spelen. De huidige aanpak van internationalisering garandeert echter onvoldoende dat iedereen het onderwijs internationaal competent verlaat.

3 Internationalisering van het onderwijs is nog te beperkt, te eenzijdig en te gefragmenteerd

3.1 Het onderwijs heeft een belangrijke rol bij internationaal competent worden

Tot op zekere hoogte kunnen jongeren op eigen kracht of begeleid door hun ouders internationaal competent worden. De leefomgeving van kinderen en jongeren buiten de school is in veel opzichten veranderd, waardoor de kans groot is dat leerlingen of studenten in hun buurt, op reis of via digitale media in contact komen met mensen met andere achtergronden of met andere landen en talen.⁴² Het in aanraking komen met internationale invloeden en diversiteit in de eigen leefomgeving kan bijdragen aan internationaal competent worden. Zo kan het luisteren naar anderstalige muziek, het bekijken van YouTube-filmpjes gemaakt door leeftijdsgenoten uit het buitenland en het spelen van een anderstalige game bijdragen aan de beheersing van vreemde talen. Wanneer jongeren bevriend raken met klasgenoten met een andere achtergrond, kan dit hun vermogen tot reflectie en samenwerking vergroten.

Het is echter onwaarschijnlijk dat jongeren geheel op eigen kracht internationaal competent worden op het maatschappelijk gewenste niveau.⁴³ Vrijwel alle jongeren zullen gerichte begeleiding nodig hebben.⁴⁴ Voor reizen naar het buitenland geldt bijvoorbeeld op voorhand dat opbrengsten niet vanzelfsprekend zijn en afhankelijk zijn van het soort reis of het reismotief.⁴⁵ Jongeren geven aan behoefte te hebben aan “context, duiding en achtergrondinformatie [...] om nieuws betekenisvol te kunnen maken.”⁴⁶ Bovendien zal de ene jongere in de eigen leefomgeving beter en breder in staat zijn om zich te ontwikkelen om internationaal competent te zijn dan de andere.⁴⁷ Wat betreft het gebruik van sociale media beperkt communicatie zich doorgaans tot een kleine kring van bekenden.⁴⁸ Ook heeft de ene jongere een betere uitgangssituatie dan anderen. Een ondersteunende ouder of een vakantie in het buitenland kan net

42 Youngworks 2016, 7.

43 Coelen, 2013, 22-23; Deardorff, 2011, 70; Leask, 2015, 79; Maaskant, 2014, 14-16; Van Gaalen, Hobbes, Roodenburg & Gielesen, 2014a, 32; Root & Ngampornchai, 2013, 515.

44 Schlappi, 2011, 22 en 67-68; Youngworks, 2016, 7, 10 en 18.

45 YoungWorks, 2016, 19-20 en 26-28.

46 YoungWorks, 2016, 18. Zie ook Verspoor, De Bot & Van Rein, 2010a.

47 YoungWorks, 2016, 6.

48 Youngworks, 2016, 33-34 en 45.

een opstap zijn.⁴⁹ Niet alle ouders zijn echter in staat of bereid om dergelijke ondersteuning of stimulans te bieden. Dat doet afbreuk aan het principe van gelijke kansen voor alle jongeren.

Daarom hoort het onderwijs een belangrijke rol bij het internationaal competent worden van jongeren te spelen. Het onderwijs heeft immers de verantwoordelijkheid om jongeren voor te bereiden op de maatschappij. En omdat die maatschappij steeds meer verweven en verbonden raakt met de rest van de wereld, moet internationalisering in het onderwijs verbreed en verdiept worden. Het onderwijs kan jongeren wegwijzen en ze leren een eigen plaats te bepalen ten opzichte van cultureel diverse informatie. Het kan richting geven aan de ontwikkeling van een eigen identiteit en aan internationaal competent zijn.

3.2 De huidige aanpak van internationalisering garandeert onvoldoende dat iedereen het onderwijs internationaal competent verlaat

De huidige aanpak van internationalisering garandeert onvoldoende dat jongeren bij het verlaten van het onderwijs internationaal competent zijn. Er is een substantieel aantal scholen dat leerlingen op een hoog niveau met de diverse aspecten van internationaal competent zijn toerust, maar er zijn nog veel meer scholen die dat niet doen. Dat heeft – naast prioriteitstelling – te maken met de eenzijdige en gefragmenteerde aanpak van internationalisering op die scholen. Ook zijn er beperkingen in de randvoorwaarden voor succesvolle internationalisering. De raad werkt deze knelpunten hieronder verder uit. Harde cijfers over het bereikte niveau van internationaal competent zijn, uitgesplitst naar algemene en beroepsspecifieke aspecten, ontbreken grotendeels.⁵⁰

Internationalisering kent nu een beperkt bereik

Het bereik van internationalisering is beperkt. Hoewel internationalisering steeds meer aandacht krijgt, is dat nog lang niet op alle scholen voldoende het geval. Slechts een gering aantal basisscholen besteedt daadwerkelijk expliciet en ruim aandacht aan internationaal competent worden.⁵¹ Het Cito heeft bijvoorbeeld grote verschillen tussen basisscholen geconstateerd in de tijd die zij aan Engels besteden.⁵² In het voortgezet onderwijs is een meerderheid van de scholen actief met internationalisering. Maar ook in die sector besteedde in 2010 30% van de scholen slechts in geringe mate aandacht aan diversiteit in de samenleving.⁵³ Bovendien wordt in het havo en het vwo veel meer aandacht besteed aan aspecten van internationaal competent zijn dan in het vmbo. Specifiek internationaal gerichte onderwijsconcepten zoals tweetalig onderwijs worden met name in het vwo ingezet.⁵⁴ Dat leidt tot ongelijke kansen tussen leerlingen van verschillende schoolsoorten. Het principe van gelijke kansen voor iedereen komt verder onder druk te staan doordat de aandacht voor burgerschap (de basis voor wereldburgerschap) verschilt tussen scholen en tussen schoolsoorten. Wat dit laatste betreft

49 YoungWorks, 2016, 21 en 28.

50 Voor de beheersing van vreemde talen bestaan referentiekaders en zijn internationale vergelijkingen beschikbaar (Denies, Heyvaert & Janssen, 2015; Gille & Kordes, 2013; vergelijk Europese Commissie, 2012). Voor andere aspecten zijn nauwelijks cijfers of internationale vergelijkingen beschikbaar. Zie voor de effecten van Europese en internationale oriëntatie of Europa als leeromgeving voor scholen wel Naayer, Maslowski, Oonk & Van der Werf, 2011; Maslowski, Naayer, Oonk & Van der Werf, 2009; Maslowski, Naayer, Oonk en Van der Werf, 2011, 271-294; Oonk, 2006, 86-109; Oonk, 2015, 33-39.

51 EP-Nuffic, 2015a, 5.

52 Cito, 2012b, 40-42.

53 Maslowski, Naayer, Isac, Oonk & Van der Werf, 2010, 16.

54 Koster en Van Putten, 2014, 86 en 113; Maaskant, 2014, 41; Oonk, 2004, 277.

blijft de burgerschapskennis van vmbo-leerlingen achter bij die van havo- en vwo-leerlingen.⁵⁵ In het middelbaar beroepsonderwijs verschilt de aandacht voor internationalisering tussen de instellingen, niveaus en branches en krijgt het vaak bijzondere aandacht in het kader van excellentietrajecten.⁵⁶

Bij internationalisering denken we vaak als eerste aan internationale ervaringen door een verblijf van leerlingen/studenten en docenten in het buitenland voor bijvoorbeeld een studie, studiereis of stage, voor een simulatie zoals de 'Model United Nations' en het 'Model European Parliament' of voor een vak- of sportwedstrijd.⁵⁷ Dergelijke mobiliteit komt in alle sectoren voor.⁵⁸ Ict maakt virtuele uitwisselingen mogelijk. Bijvoorbeeld via het internetplatform eTwinning wordt daarbij samengewerkt met scholen in andere landen.⁵⁹ Scholen werken aan de opbouw van internationale netwerken en schoolpartnerschappen.

Hoewel het organiseren van dergelijke activiteiten toe te juichen valt, hebben ze vaak een gering bereik. Door de focus op deze vorm van internationalisering krijgt slechts een minderheid van de leerlingen en studenten echt met internationalisering te maken. In het basisonderwijs organiseert slechts een zeer klein aantal scholen reizen of uitwisselingen.⁶⁰ In het voortgezet onderwijs bieden de meeste scholen een reis of uitwisselingsprogramma aan, maar zijn er duidelijke verschillen tussen schoolsoorten. In het middelbaar beroepsonderwijs is de internationale mobiliteit zeer beperkt. In 2014 gingen bijvoorbeeld slechts 3.591 docenten en studenten uit het middelbaar beroepsonderwijs (op een totaal van 20.700 docenten en zo'n 475.000 studenten⁶¹) naar het buitenland met subsidie vanuit het Erasmus+-programma.⁶² Mobiliteit vergt veel tijd en middelen. Het is een relatief dure vorm van internationalisering en daardoor slechts voor een beperkt deel van de leerlingen/studenten (financieel) bereikbaar.⁶³ Tegelijkertijd blijven kansen liggen om aspecten van internationaal competent zijn dichterbij huis te ontwikkelen doordat scholen zich vooral richten op buitenlandreizen.

Internationalisering krijgt in veel scholen eenzijdig vorm

Hoewel op stelselniveau sprake is van een grote variëteit aan activiteiten, is de aandacht voor internationaal competent zijn op schoolniveau vaak eenzijdig.⁶⁴ Bij veel scholen staat bij internationalisering vooral het vreemdetalenonderwijs centraal. Internationalisering van leerinhouden blijft vaak achter. Daarnaast wordt op veel scholen bij internationalisering vooral gedacht aan (speciale) activiteiten – in het bijzonder aan reizen – zonder dat de (beoogde) leerresultaten duidelijk zijn en zonder dat die activiteiten gerelateerd worden aan het onderwijsprogramma.

55 Maslowski, Naayer, Isac, Oonk & Van der Werf, 2010, 29 en 47; zie ook Maslowski, Van der Werf, Oonk, Naayer & Isac, 2012.

56 Oonk, 2015, 11-13; Vreuls, 2015, 10 en bijlage 2.

57 Maaskant, 2014, 41; Vreuls, 2015, 39; De Wit, 2010, 10.

58 Voor het hoger onderwijs worden mobiliteitscijfers gedetailleerd bijgehouden. Zie EP-Nuffic, 2015d en eerdere monitors van Nuffic; Vereniging Hogescholen & VSNU, 2014, 31-38. Voor de andere sectoren is cijfermateriaal minder beschikbaar of minder inzichtelijk.

59 Zie www.etwinning.net.

60 Europees Platform, 2015.

61 Zie www.onderwijsincijfers.nl.

62 Zie www.erasmusplus.nl/_images/user/publicaties/Europese%20Commissie/Erasmusplus%20Netherlands2014Fiche.pdf. Hoeveel mbo-studenten voor studie of stage naar het buitenland gaan – en wat de duur van hun verblijf is – wordt door de instellingen verschillend bijgehouden, waardoor betrouwbare landelijke cijfers over uitwisselingprogramma's of stageprojecten in het middelbaar beroepsonderwijs ontbreken (Oonk, 2015, 12; Vreuls, 2015, 20 e.v.).

63 Financiële toegankelijkheid en kansengelijkheid speelt ook bij verdiepende varianten van internationalisering (Oonk, 2006, 60; Eco-ris, 2012). De eigen bijdrage van ouders/leerlingen aan tweetalig onderwijs wordt in het voortgezet onderwijs geschat op gemiddeld circa 450 euro per leerling per jaar (Landelijk netwerk voor tto, 2013a, 5). Zie ook Sieben & Van Ginderen, 2014 voor verschillen in deelname aan tweetalig onderwijs naar andere thuisituaties.

64 Maaskant, 2014, 13-14; Thijs & Van der Velde, 2008, 7.

Vreemde talen: dominant maar eenzijdig

Onderwijs in vreemde talen is een belangrijk facet van internationalisering.⁶⁵ Het aantal scholen dat vroeg vreemdetalenonderwijs aanbiedt, is in vijf jaar tijd verdubbeld. Bijna een op de zes basisscholen doet dit inmiddels. Ook is een proef gestart met tweetalig primair onderwijs.⁶⁶ Vergeleken met andere Europese landen wordt in het Nederlandse voortgezet onderwijs ruim aandacht besteed aan vreemde talen.⁶⁷ Het aanbod van versterkt talenonderwijs en tweetalig onderwijs is sterk toegenomen.⁶⁸ Scholen stellen leerlingen in de gelegenheid om examen te doen voor een internationaal erkend certificaat voor een vreemde taal.⁶⁹ Ook in het middelbaar beroepsonderwijs wordt gewerkt aan tweetalig onderwijs en versterkt talenonderwijs en met taalcertificaten.⁷⁰

Het vreemdetalenonderwijs zelf is al eenzijdig. De aandacht gaat grotendeels uit naar lezen en schrijven en minder naar luisteren en spreken.⁷¹ Vergeleken met andere Europese landen wordt in Nederland in de klas relatief weinig de doeltaal gesproken.⁷² Het communiceren in de doeltaal in authentieke (leer)situaties maakt het leren van de taal betekenisvol en vergroot de bereidheid van leerlingen om deze taal te verwerven.⁷³ Internationale communicatie strekt, zoals gezegd, bovendien verder dan het technisch beheersen van een vreemde taal.

Het moderne vreemdetalenonderwijs bestaat voor veel leerlingen grotendeels uit Engels. In het primair onderwijs is Engels als enige vreemde taal opgenomen in de kerndoelen⁷⁴ en in het voortgezet onderwijs is het in alle schoolsoorten een verplicht examenvak. In het middelbaar beroepsonderwijs is Engels een generiek examenonderdeel voor de opleidingen op niveau 4.⁷⁵ Aandacht voor andere vreemde talen en voor Engels op andere niveaus is in het middelbaar beroepsonderwijs afhankelijk van het kwalificatiedossier bij een opleiding.⁷⁶ Er worden in alle sectoren ook andere talen gegeven zoals Duits, Frans, Spaans en Chinees. Dat is echter doorgaans facultatief en de aandacht voor Duits en met name Frans neemt af.⁷⁷ Bij extra aandacht voor moderne vreemde talen gaat het ook met name om Engels. Eenzijdige aandacht voor één vreemde taal brengt daarnaast onevenwichtigheid in de aandacht voor andere culturen met zich. Het gebeurt nu te vaak dat de dominantie van Engels als moderne vreemde taal ertoe leidt dat de aandacht voor andere landen en culturen dan de Anglo-Amerikaanse achterblijft.⁷⁸

65 De Onderwijsraad heeft in een eerder advies het belang van vroeg vreemdetalenonderwijs aangegeven. In dat advies wordt onder andere aangeraden om eerder te beginnen met het leren van een vreemde taal (Onderwijsraad, 2008).

66 Van den Broek, De Graaff, Unsworth & Van der Zee, 2014; Subsidieregeling pilot tweetalig primair onderwijs.

67 Cito, 2012a; Europese Commissie, 2012; Eurostat, 2015; Eurydice, 2012 en 2015.

68 De Graaff, 2013; De Graaff & Hoeflaak, 2013; Koster & Van Putten, 2014; Landelijk netwerk voor tto, 2013a; Verspoor, Schuitemaker-King, Van Rein, De Bot & Edelenbos, 2010b. Overigens wordt in Friesland al zeer lang tweetalig – en soms drietalig – onderwijs verzorgd, met aandacht voor het opgroeien in een tweetalige cultuur. Zie de kerndoelen voor onderwijs in de Friese taal.

69 Bijvoorbeeld Anglia, IB certificaat English A Language and Literature en Cambridge English Advanced voor Engels, DELF voor Frans, Goethe voor Duits en CertiLingua voor meertaligheid (www.certilingua.net).

70 Vreuls, 2015.

71 Kwakernaak, 2010.

72 Gille & Kordes, 2013.

73 Westhoff, 2008.

74 Artikel 9, lid 1, onder d, WPO jo. Besluit vernieuwde kerndoelen WPO; zie ook SLO 2011b en Cito, 2012b.

75 Artikel 3, lid 2, onder d, Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB.

76 In een kwalificatiedossier legt de minister de kwalificatie-eisen voor een of meerdere mbo-opleidingen vast (artikel 7.2.4., lid 1, WEB).

77 SLO, 2015.

78 Oonk, 2015, 24.

Internationale leerinhouden blijven achter

Scholen besteden ook enige aandacht aan het internationaliseren van leerinhouden. Daarbij gaat het om wereldoriëntatie en om oog voor internationale dimensies in zaakvakken zoals een vergelijking met een ander land, kennis over en reflectie op een andere cultuur en voorbeelden uit het buitenland. Bij veel scholen blijft dit aspect achter ten opzichte van het onderwijs in vreemde talen en worden mogelijkheden zelden ten volle benut. De inspectie stelde in 2015 vast dat bij de meeste basisscholen prestaties op het gebied van wereldoriëntatie achterblijven, dat sprake is van weinig samenhang binnen wereldoriëntatie en dat nauwelijks sprake is van samenhang tussen wereldoriëntatie en andere vakken.⁷⁹ In het voortgezet onderwijs bestaan grote verschillen tussen vakken als het gaat om de mate waarin internationale componenten een rol spelen. Bij aardrijkskunde, economie, geschiedenis en maatschappijleer liggen internationale dimensies voor de hand. Afhankelijk van de schoolsoort krijgt internationale kennis bij die vakken enige tot veel aandacht. Communiceren, reflecteren en samenwerken binnen internationale contexten krijgen er echter veel minder aandacht. Bij andere vakken kunnen ook – en meer dan nu het geval is – verbindingen gemaakt worden. In het vmbo en het middelbaar beroepsonderwijs worden bij beroepsgerichte vakken specifieke aspecten van internationaal competent zijn niet altijd doordacht.

De onevenwichtigheid in aandacht voor aspecten van internationaal competent zijn zit al in de kerndoelen, examenprogramma's en kwalificatiedossiers.⁸⁰ In de kerndoelen en examenprogramma's van het primair en het voortgezet onderwijs zijn – naast moderne vreemde talen – internationale kennisaspecten opgenomen, zoals “de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving [...] vergelijken met die in omgevingen elders” bij oriëntatie op de wereld in het primair onderwijs; “actuele spanningen en conflicten in de wereld [...] plaatsen tegen hun achtergrond” in de onderbouw van het voortgezet onderwijs; internationale vergelijkingen in het vwo-examenprogramma maatschappijleer; en aandacht voor Europese geschiedenis, imperialisme en dekolonisatie in het examenprogramma geschiedenis voor havo en vwo.⁸¹ Maar andere aspecten van internationaal competent zijn komen er nauwelijks in voor. Examenprogramma's van het vmbo zijn bovendien eenzijdiger op Nederland gericht dan die van het havo en het vwo.⁸²

Internationaal gerichte onderwijsconcepten worden in beperkte mate toegepast

Voor reguliere scholen die internationale leerinhouden en gerichtheid een bijzondere plaats in hun onderwijs willen geven, zijn er geïnternationaliseerde (varianten van) zaakvakken of mogelijkheden voor aanvullende onderdelen zoals gastlessen en (vakoverstijgende) projecten. Ook zijn diverse concepten met een Europese of internationale oriëntatie ontwikkeld: bijvoorbeeld de Elos-school (Europa als leeromgeving voor scholen), de UNESCO-school (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) of het IPC (International Primary Curriculum).⁸³ Die concepten worden slechts in beperkte mate toegepast (zie kader).

⁷⁹ Inspectie van het Onderwijs, 2015b.

⁸⁰ Besluit vernieuwde kerndoelen WPO; Besluit kerndoelen onderbouw VO; Regeling examenprogramma's voortgezet onderwijs.

⁸¹ Besluit vernieuwde kerndoelen WPO; Besluit kerndoelen onderbouw VO; Regeling examenprogramma's voortgezet onderwijs. Voor een analyse van de kerndoelen vanuit het oogpunt van internationalisering, zie Oonk, 2015, 27-28.

⁸² Vergelijk bijvoorbeeld de eindexamenprogramma's voor aardrijkskunde en geschiedenis tussen het vmbo, het havo en het vwo. Regeling examenprogramma's voortgezet onderwijs. Zie ook Oonk, 2004, 278.

⁸³ Voor een beschrijving van deze onderwijsconcepten zie bijlage 2.

Tabel 1: Internationaal gerichte onderwijsconcepten in cijfers

Basisscholen pilot tpo	18
Basisscholen met vvto	1.092
Basisscholen met IPC	150
Tweetalige vmbo-afdelingen	27
Tweetalige havo-afdelingen	51
Tweetalige vwo-afdelingen	121
Elos-scholen	39
UNESCO-scholen (inclusief mbo en hbo)	37

In totaal telde Nederland in 2015 6.430 basisscholen en 638 scholen voor voortgezet onderwijs.

Bron: www.onderwijsincijfers.nl; www.ipc-nederland.nl; Europees Platform, 2015; www.epnuffic.nl/voortgezet-onderwijs/elos/elos-voor-scholen/het-elos-netwerk; www.unescoscholen.nl.

Internationalisering kent nu een te gefragmenteerde aanpak

De huidige aanpak van internationalisering is bij veel scholen te gefragmenteerd om te garanderen dat alle leerlingen of studenten de school internationaal competent verlaten. De aanpak is vaak ad hoc, projectmatig en op activiteiten gericht.⁸⁴ Internationaliseringsactiviteiten zoals buitenlandreizen staan niet zelden los van elkaar en van het eigenlijke onderwijsprogramma. Beoogde leerresultaten en de mate waarin die bereikt worden, zijn niet altijd duidelijk. Zo kan internationalisering worden weggezet als iets extra's, waarvoor tijd en middelen al dan niet aanwezig zijn.

Bij de meeste scholen is internationalisering niet geborgd in het instellingsbeleid en in de organisatie. Het initiatief tot en succes van internationalisering is in grote mate afhankelijk van de affiniteit van bestuurders, schoolleiders of opleidingsdirecteuren met de internationale dimensie van het onderwijs⁸⁵ en vooral van het enthousiasme en de inzet van een of enkele docenten die bereid zijn om tijd te steken in het ontwikkelen van projecten en het aanvragen van subsidies.⁸⁶ Dat kan vergaande consequenties hebben voor de continuïteit. Voor de succeskans van subsidieaanvragen is het opbouwen van routine van belang. De grote afhankelijkheid van initiatief van onderop wordt versterkt door een grote mate van vrijblijvendheid in de regelgeving op het gebied van internationalisering en in toezicht op en verantwoording door scholen over het onderwijs. De kerndoelen, de examenprogramma's voor het voortgezet onderwijs en de examenonderdelen en kwalificatiedossiers in het middelbaar beroepsonderwijs kennen, zoals gezegd, internationale dimensies.⁸⁷ Maar er is veel ruimte voor een eigen (beperkte of eenzijdige) invulling. Daardoor bestaan er grote verschillen tussen scholen in intensiteit, focus en aanpak.⁸⁸

De aansluiting tussen de verschillende sectoren op het gebied van internationalisering is problematisch. Tussen het primair onderwijs, het voortgezet onderwijs, het middelbaar beroepsonderwijs en het hoger onderwijs vindt weinig tot geen afstemming plaats. Door gebrek aan kennis van wat het toeleverend onderwijs of het vervolgonderwijs doet, bereiden scholen hun

84 Maaskant, 2014, 13-14; Prickarts, 2016, 33.

85 Oonk, 2015, 11; Vreuls, 2015.

86 Hulsbergen, De Ruiter & Thiecke, 2013, 10; Vreuls, 2015, 10.

87 Prior & Walraven, 2009, 17; Thijs & Van der Velde, 2008, 20-21. Oonk, 2015.

88 Maaskant, 2014, 6; Van Ruiten, 2015, 16; Vreuls, 2015.

leerlingen/studenten vaak onvoldoende voor op wat nodig is voor het vervolgonderwijs of bouwen zij onvoldoende voort op wat leerlingen/studenten eerder al aan ervaringen hebben opgedaan. Internationalisering begint te laat en wordt vaak onderbroken.

Aansluiting tussen sectoren is in het bijzonder problematisch bij Engels en bij internationaal gerichte onderwijsconcepten. Het onderwijs in het Engels op vo-scholen sluit vaak niet aan op het niveau dat leerlingen in het primair onderwijs hebben bereikt.⁸⁹ Dit komt enerzijds doordat het bereikte eindniveau sterk uiteenloopt tussen basisscholen en anderzijds doordat vo-scholen zich doorgaans nog niet lijken te hebben aangepast aan de opkomst van vroeg vreemdetalenonderwijs in het primair onderwijs.⁹⁰ In de beroepskolom kan het leren van Engels onderbroken worden doordat de taal voor basisberoeps- en vakopleidingen niet verplicht is. Voor leerlingen met een bijzondere interesse in onderwijs waarin vreemde talen een belangrijke plaats innemen, is een ononderbroken internationaal traject niet altijd mogelijk. In grote delen van het land is het niet mogelijk om van een basisschool met vroeg vreemdetalenonderwijs door te stromen naar een vo-school met tweetalig onderwijs. In het voortgezet onderwijs stopt tweetalig onderwijs (of onderwijs met sterke internationalisering) nu vaak in de bovenbouw omdat scholen zich dan richten op voorbereiding op de centrale examens in het Nederlands.⁹¹ Scholen mogen schoolexamens in een andere taal afnemen.⁹² Dat gebeurt ook en tweetalige scholen bieden in de bovenbouw vaak extra uren Engels en een apart EIO-vak (Europese en Internationale Oriëntatie) of aanvullende taalexamens aan. Maar bij de zaakvakken neemt tweetaligheid in de bovenbouw sterk af. Zo wordt de lijn van een internationaal gerichte leerweg doorbroken. Het middelbaar beroepsonderwijs kent nog nauwelijks tweetalige opleidingen, waardoor leerlingen uit tweetalig vmbo vaak niet kunnen doorstromen naar een vervolgopleiding waarin de opgebouwde Engelse taalvaardigheid tot haar recht komt.

Randvoorwaarden voor internationalisering zijn niet altijd gewaarborgd

Om te kunnen garanderen dat de gestelde ambitie gerealiseerd wordt, is het belangrijk dat een aantal randvoorwaarden op orde is. Vaak ontbreken waarborgen voor het op orde zijn van die randvoorwaarden. Daarbij gaat het in de eerste plaats om de bekwaamheid van docenten. Internationalisering staat of valt ermee dat docenten zelf internationaal competent zijn en beschikken over didactische vaardigheden die nodig zijn voor meer internationaal gericht onderwijs. Dit is slechts in beperkte mate gewaarborgd.⁹³ Ten tweede gaat het om financiële randvoorwaarden. Hoewel internationalisering van het onderwijs niet altijd meer geld kost, zijn er knelpunten. Ten slotte is geschikt lesmateriaal vaak niet beschikbaar of toegankelijk en komen in reguliere didactische methoden internationale dimensies minder vaak naar voren dan wenselijk zou zijn. De raad werkt de oplossing van deze knelpunten nader uit in zijn laatste aanbeveling.

89 Zie onder andere Koster & Van Putten, 2015, 6; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2013; Thijs & Van der Velde, 2008, 10 en 11.

90 Cito, 2012b, 68-134; De Graaff & Hoeflaak, 2013, 20-24; SLO, 2011b, 10 en 31-32.

91 Hulsbergen, De Ruiter & Thiecke, 2013, 12; Koster & Van Putten, 2014, 24 en 113-114; Koster & Van Putten, 2015, 7; Landelijk netwerk voor tto, 2013b, 24; Sheppard, 2004; Thijs & Van der Velde, 2008, 19.

92 Artikel 6a WVO.

93 Thijs & Van der Velde, 2008, 27.

Bij internationalisering komt het aan op integratie in het reguliere onderwijsprogramma en dient gewerkt te worden aan alle aspecten van internationaal competent zijn. Die aspecten kunnen steviger verankerd worden; met afstemming tussen sectoren, onder andere door sectoroverstijgende leerlijnen voor Engels en wereldoriëntatie.

4 **Aanbeveling 1: bed internationalisering structureel in het bestaande onderwijs in**

4.1 **Internationaliseer vanuit een integrale visie**

Voor het realiseren van de gestelde ambitie is nodig dat internationalisering vanuit een integrale visie wordt opgepakt. Internationalisering van het onderwijs is geen doel maar een middel. Het gaat om het versterken van internationale dimensies in het onderwijs ten behoeve van het internationaal competent worden van leerlingen en studenten. Beoogde leerresultaten ten aanzien van alle aspecten van internationaal competent zijn horen voorop te staan. Die aspecten van internationaal competent zijn – zoals beschreven in hoofdstuk 2 en nader uitgewerkt door het onderwijsveld – vormen een kompas dat aangeeft waaraan door de hele onderwijsketen heen gewerkt hoort te worden.

Internationalisering gaat om meer dan buitenlandreizen en onderwijs in vreemde talen. Het onderwijs hoort regelmatig en verdergaand een internationale dimensie te krijgen.⁹⁴ Dat kan alleen door internationaal competent worden als integraal aspect van het onderwijs te zien. Van het niveau van de kerndoelen tot de dagelijkse praktijk in de klas dient doordacht te worden wat nodig is om bij alle leerlingen/studenten daaraan te werken. Van daaruit kan verbinding en verweving met het reguliere onderwijsprogramma gezocht worden en kunnen vakinhouden van een internationale dimensie worden voorzien.⁹⁵

De gestelde ambitie vraagt om internationalisation at home

Zowel in het formele als in het informele curriculum en in de leeromgeving binnen en rondom de school dient internationaal competent worden terug te komen.⁹⁶ In dit verband wordt gesproken van 'internationalisation at home' (in plaats van 'abroad') of internationalisering van het curriculum.⁹⁷

94 Bennet & Bennet, 2004; Berardo & Deardorff, 2012, 29; Leask 2009.

95 Drexler & Campbell, 2011.

96 Coelen, 2013, 18; Drexler & Campbell, 2011; Leask, 2015, 8-9; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2014, 25.

97 Beelen, 2011; Beelen & Leask, 2011; Beelen & Jones, 2015; Leask, 2015; Nilsson, 2000, 21-27; Van Gaalen, Hobbes, Roodenburg & Gielesen, 2014a en 2014b; Prior & Walraven, 2009, 26-38; Teekens, 2007; Wächter, 2000, 6.

Internationalisation at home

Internationalisation at home verwijst naar uiteenlopende onderwijsvormen die ingezet kunnen worden om binnen de eigen omgeving te werken aan het internationaal competent worden van leerlingen/studenten.⁹⁸ Op het niveau van onderwijsprogramma's kan het gaan om onderdelen van het programma in een andere taal of om intensieve programma's met een bijzondere of versterkte internationale dimensie, in de loop van het jaar of in de vorm van een zomerschool. Op het niveau van de inhoud van het onderwijsprogramma bestaan veel mogelijkheden: integratie van internationale perspectieven in vakken of een systematische aanpak door het hele programma heen.⁹⁹ Aan de ene kant van het spectrum staat een volledig internationaal gericht onderwijsprogramma. Minder vergaande vormen beginnen bij kleine activiteiten en aspecten in de les, zoals een buitenlands sprookje vertellen of het regelmatig vergelijken van Nederland met andere landen. Verder valt te denken aan cursussen internationale en/of interculturele vaardigheden, (aanvullend) onderwijs in vreemde talen, examens voor internationaal erkende taalcertificaten, programmaonderdelen gericht op een specifiek land, het gebruik van buitenlandse literatuur, activiteiten aansluitend bij diversiteit binnen of in de omgeving van de school, het gebruik van internationale of buitenlandse casussen, en methodes die maatschappelijke diversiteit weerspiegelen. Programma's kunnen afgestemd worden op internationaal erkende beroepsstandaarden. Internationalisering kan 'thuis' tevens vorm krijgen door binnenlandse excursies, internationale themaweken, en stages bij bedrijven met veel buitenlandse werknemers of bij in Nederland gevestigde internationale organisaties. Ten slotte kan de leeromgeving-thuis internationaliseren door de inzet van docenten met buitenlandervaring of van 'native speakers' als docent of taalassistent.¹⁰⁰

Internationalisering van het onderwijsprogramma hoeft overigens niet noodzakelijkerwijs een extra tijdsinvestering voor scholen te betekenen. Veelal zal het gaan om andere accenten door het inbrengen of benadrukken van internationale dimensies in bestaande programmaonderdelen en bestaande activiteiten.¹⁰¹

Internationale mobiliteit blijft van belang

Ook bij een grotere nadruk op internationalisation at home blijft het onverminderd van belang dat leerlingen buitenlandervaringen opdoen.¹⁰² Een goed georganiseerde studiereis of uitwisseling biedt een onderdompeling in een andere cultuur, een intensieve leerervaring, rechtstreeks contact met anderen en een kans voor authentiek gebruik van een geleerde vreemde taal.¹⁰³ Obstakels voor internationale mobiliteit dienen waar mogelijk weggenomen te worden.¹⁰⁴

Het is belangrijk mobiliteit in de vorm van studiereizen en uitwisselingen goed in te bedden in het onderwijsprogramma en leerdoelen van internationaliseringsactiviteiten helder te benoemen. Door een buitenlandse reis of stage goed voor te bereiden, door begeleiding en door gerichte reflectie na afloop, zijn de leereffecten immers hoger.¹⁰⁵

98 Van Gaalen, Hobbes, Roodenburg & Gielesen, 2014, 52 en 62; Van Gaalen, Hobbes, Roodenburg & Gielesen, 2014b, 68.

99 Van Gaalen, Hobbes, Roodenburg & Gielesen, 2014b, 45.

100 Voor het bestaande programma voor taalassistenten Duits of Frans zie www.epnuffic.nl/voortgezet-onderwijs/talenonderwijs/assistentprogramma's.

101 Leask, 2015, 74-75.

102 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015a.

103 Europese Commissie, 2014; Van Dijk & Grootsholte, 2012, 3; Van den Hoven & Walenkamp, 2013; www.eras-musplusmbo.nl/kis2020/; Oonk, 2004, 276 en 281-282; Stronkhorst, 2004; YoungWorks, 2016, 11.

104 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015a; MBO Raad, 2014a en 2014b.

105 Behrnd & Porzelt, 2012; Berardo & Deardorff, 2012, 24; Van Dijk & Grootsholte, 2012, 7; Harskamp, Suhre & Zomerman, 2005; Schoonacker-de Groot, 2011; YoungWorks, 2016, 28.

Geef internationalisering een plaats in de onderwijsvisie en –aanpak van de school

Internationaliseren met ambitie vraagt van scholen dat zij een internationaliseringsvisie (verder) ontwikkelen in lijn met de in hoofdstuk 2 uitgewerkte doelstelling, waarbij integratie met het bestaande onderwijs vooropstaat. Het vraagt ook van scholen dat zij internationalisering verankeren in schoolbeleid en schoolorganisatie.¹⁰⁶ Van alle scholen mag volgens de raad verwacht worden dat zij een visie op internationalisering en de implementatie daarvan uitwerken in hun schoolplan of beleidsplan.¹⁰⁷ De raad meent dat internationalisering een belangrijk onderdeel is van het onderwijskundig beleid en daarom beschrijving verdient.¹⁰⁸ Daarbij gaat het om het koppelen van internationalisering aan (leer)doelen en het ontwikkelen van een aanpak die tot het bereiken van die doelen leidt.¹⁰⁹ Aspecten van internationaal competent zijn behoeven vertaling in het onderwijsprogramma (verbinding met vakken en programmaonderdelen) en in de didactiek.¹¹⁰

Vanuit didactisch oogpunt zijn veel werkvormen denkbaar: van het vertellen van inspirerende verhalen, veelzijdige kennismakingen en het gebruik van authentieke teksten uit bijvoorbeeld buitenlandse kranten tot skypen met leerlingen van scholen in andere landen, simulaties en uitwisselingen.¹¹¹ Het bepalen van de geëigende werkvorm is aan de school.¹¹² De internationale en/of Europese scholen kunnen daarbij hun ervaringen met beproefde didactische concepten inbrengen.

Van scholen mag ook verwacht worden dat ze de ontwikkeling van leerlingen/studenten op het gebied van internationaal competent worden evalueren.¹¹³ Internationalisering hoort ingebed te worden in de kwaliteitszorg van de school.¹¹⁴ Internationaal competent worden hoort verder onderdeel te zijn van de verantwoording door de school. Op die manier laten scholen zien hoe ze werken aan internationaal competent worden en welke resultaten ze daarmee bereiken. Inzicht in resultaten biedt kansen om de aanpak effectiever te maken.¹¹⁵ De raad heeft recentelijk aangegeven hoe scholen werk kunnen maken van het inzichtelijk maken en verantwoord worden van wat ze op het gebied van brede onderwijskwaliteit doen en hoe dit samenhangt met (proces)toezicht door de inspectie.¹¹⁶ Dit is ook van toepassing op internationalisering. Bij specifiek internationaal gerichte onderwijsvormen past het doorontwikkelen van bestaande standaarden, keurmerken en op collegiale visitaties gebaseerde kwaliteitssystemen.¹¹⁷

106 Zie www.erasmusplusmbo.nl/kis2020/; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015a; Thijs & Van der Velde; Vreuls, 2015, 12-19; Walraven in Van der Zandt, 2012; Hulsbergen, De Ruiter & Thiecke, 2013, 3. Voor een gevalstudie van bestuursbrede inzet op internationalisering met ruimte voor verschil tussen scholen, zie Prickarts, 2016.

107 Zie onder andere PO Raad & EP-Nuffic, 2015, 13 en bijlage 2 en 3; vergelijk Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie, 2011.

108 Artikel 12 WPO en artikel 24 WVO.

109 Zie ook Coelen, 2013, 20; Deardorff & Van Gaalen, 2012; EP-Nuffic, 2015b; Leask, 2015, 11; Maaskant, 2014, 8-10.

110 Leask, 2015, 71-88.

111 Zie bijvoorbeeld Berardo & Deardorff, 2012.

112 Berardo & Deardorff, 2012; Prior & Walraven, 2009, 17.

113 Leask, 2015, 86-88; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2014, 35-38. Zie ook Van Gaalen, Hobbes, Roodenburg & Gielesen, 2014b, 16-18; De Wit, 2009.

114 Vreuls, 2015, 15.

115 M. van Gent in Van der Zandt, 2012.

116 Onderwijsraad, 2016.

117 Elos Netwerk Nederland, 2014; Landelijk netwerk voor tto, 2012. Zie ook SLO, 2010; SLO, 2011a.

Portfolio's in het kader van internationalisering

Diverse internationaal gerichte onderwijsconcepten werken met een portfolio of logboek.¹¹⁸ Daarin houden leerlingen hun internationale ervaringen bij.

2College Durendael, Oisterwijk¹¹⁹

2College Durendael werkt met een competentiegericht EIO-portfolio in de onderbouw. De school heeft een digitaal systeem waarin leerlingen zelf regelmatig gedurende het jaar hun internationale competenties evalueren. Leerlingen geven per competentie een score aan en onderbouwen die score door een project te vermelden of werk en ervaringen te beschrijven. Docenten coachen de leerlingen om met het systeem te werken. Leerlingen krijgen elk semester een cijfer voor hun bereidheid om op zichzelf te reflecteren. De zelfevaluatie wordt opgevolgd door een gesprek met de docent-coach.

Metameer, Stevensbeek

Metameer biedt tweetalig onderwijs op vmbo-, havo- en vwo-niveau aan. Leerlingen verwerken opdrachten in een EIO-portfolio. Reflectie op het eigen leerproces krijgt een plek in het portfolio. Twee keer per jaar is er een 'portfolio afternoon' waarbij leerlingen hun portfolio's aan elkaar presenteren. In de onderbouw worden de portfolio's beoordeeld. In de bovenbouw houden leerlingen hun portfolio op basis van eigen verantwoordelijkheid bij.

4.3 Sluit als school meer aan bij ervaringen in de leefwereld van jongeren en de omgeving van de school

Het onderwijs op veel scholen kan beter aansluiten bij wat in de omgeving van de school en in de leefwereld van jongeren gebeurt.¹²⁰ De omgeving van de school wordt ook internationaler en diverser. Thuis, via sociale media en op reis komt een deel van de jongeren in aanraking met Engels, met andere landen en culturen, met vreemde talen, met mensen van verschillende achtergronden en met gebeurtenissen elders in de wereld.¹²¹ Veel jongeren reizen meer en steeds verder en maken veel gebruik van sociale media. Dat biedt een potentieel voor wereldwijde contacten.¹²² Het internet biedt toegang tot informatie, televisieseries, games enzovoort uit de hele wereld en in alle talen.

Wanneer het onderwijs aansluit bij wat jongeren buiten school al dan niet aan internationale ervaringen opdoen, zullen leerlingen gemotiveerder zijn om internationaal competent te worden; het maakt het leren levensecht. Aansluiting bij de internationale leefwereld van leerlingen betekent ook dat het onderwijs profiteert van informele leerervaringen en waar mogelijk deze opbrengsten vergroot.

Vaak is aansluiting bij de leefwereld van jongeren een kwestie van voortbouwen op en versterken van wat leerlingen of studenten buiten de school al meekrijgen. Dat biedt aanknopingspunten voor het onderwijs. Daar waar het in aanraking komen met andere talen en culturen eenzijdig is of de leefomgeving naar binnen gericht of waar leerlingen/studenten thuis minder gestimuleerd worden, kan de school deze eenzijdigheid compenseren. Zo domineert in het

¹¹⁸ Zie Elos Netwerk Nederland, 2014; Landelijk netwerk voor tto, 2012, 4; SLO, 2010, 45 en 74. Zie voor een voorbeeld van een logboek www.aede.nl.

¹¹⁹ De voorbeelden zijn ontleend aan een sessie good practices tijdens de Nationale tto-dag 2015.

¹²⁰ Berardo & Deardorff, 2012, 24-30; Prior & Walraven, 2009, 64-66.

¹²¹ Cito, 2012a, 23 en 43; Cito, 2012b, 59-61; YoungWorks, 2016, 19-20 en 45.

¹²² YoungWorks, 2016, 33-34.

kijk- en luistergedrag van jongeren het Anglo-Amerikaanse aanbod. Er is veel minder spontaan contact met andere talen en niet-westerse cultuuruitingen.¹²³ Het onderwijs kan hier verrijken door nadrukkelijk aandacht aan andere landen en culturen te besteden.

De grotere verscheidenheid binnen de samenleving leidt ook tot een meer diverse samenstelling van de leerlingenpopulatie binnen de school.¹²⁴ Scholen worden zo een belangrijke ontmoetingsplaats waar jongeren leren omgaan met mensen met andere achtergronden. Die verscheidenheid kan een aangrijpingspunt zijn voor het gesprek in de klas over diversiteit en het omgaan met anderen.¹²⁵ De verschillende achtergronden van leerlingen/studenten – en hun (groot)ouders – bieden mogelijkheden om hen in aanraking te brengen met andere landen en culturen. Een van de manieren is (groot)ouders over hun land van herkomst te laten vertellen.

Ook de schoolomgeving biedt uitnodigende contexten voor internationalisering.¹²⁶ Contacten met internationaal opererende bedrijven, internationale organisaties, internationale scholen en maatschappelijke instellingen in de omgeving zijn een bron van internationale kennis en ervaring die in het onderwijs ingebracht kan worden. Zo is onlangs in Eindhoven een pilot gestart waarbij leraren van een basisschool met vroeg vreemdetalenonderwijs gekoppeld worden aan 'native speakers' uit de 'expat community'.¹²⁷ Gast sprekers geven inspirerende verhalen mee. Tijdens stages komen leerlingen/studenten in aanraking met diversiteit op de werkvloer. In grensregio's omvat de directe omgeving van de school al een deel buitenland waar kansen voor contacten voor het oprapen liggen.¹²⁸ Ook kan aangehaakt worden bij evenementen in de buurt, bij stedenbanden of bij buitenlandse relaties van metropoolregio's zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

Philips van Horne Scholengemeenschap en Het College, Weert¹²⁹

In het beleidsplan tweetalig onderwijs van het bestuur waar deze twee scholen onder ressorteren, valt op dat de scholen bij internationalisering nadrukkelijk en systematisch werken met activiteiten op school of in de directe omgeving. Voor kennismaking met een internationale werkomgeving, oriëntatie op een buitenlandse studie en de profielkeuze worden gastlessen georganiseerd vanuit een grote multinational in de regio, door ouders en oud-leerlingen met internationale ervaring en door uitwisselingsstudenten. Ook worden excursies, theaterbezoeken en workshops georganiseerd.

International Department Groningse Schoolvereniging¹³⁰

De GSV (Groningse Schoolvereniging) kent een 'International Department' voor leerlingen van vier tot elf jaar. Daar wordt het onderwijs verzorgd in het Engels en is het gebaseerd op het 'British Curriculum' en het 'International Primary Curriculum'. Het International Department werkt samen met de andere scholen binnen de GSV. Die samenwerking krijgt vorm door middel van integratieactiviteiten. Nederlandse en internationale groepen gaan samen op schoolreis en leerlingen van de International Department nemen deel aan vieringen, presentaties en naschoolse activiteiten. Ook heeft elke internationale groep een Nederlandse buddygroep.

123 Youngworks, 2016, 43 en 48.

124 De culturele verscheidenheid van schoolklassen loopt sterk uiteen. Vmbo-klassen zijn doorgaans gevarieerder dan vwo-klassen. In grootstedelijke gebieden is de verscheidenheid doorgaans groter dan in andere delen van het land (Youngworks, 2016, 5-6 en 8).

125 Leask, 2015, 89-104; Otten, 2000, 15-20.

126 Prior & Walraven, 2009, 100.

127 Informatie verkregen via Brainport Development Eindhoven.

128 Zie Haverkamp, 2015 voor een uitwisselingsproject tussen het Liemers College (Zevenaar) en een school in het Duitse Kleef.

129 Philips van Horne SG & het college, 2012.

130 Zie www.g-s-v.nl/international-department.

Stem beter en meer af tussen sectoren

Werken aan internationaal competent worden gaat de hele schoolloopbaan door.¹³¹ Het vergt inzet van alle schakels in de onderwijsketen, rekening houdend met de leeftijd en de ontwikkelingsfase van leerlingen of studenten. Het is steeds een kwestie van voorbereiden op volgende en voortbouwen op vorige stappen. Dat vraagt om kennisdeling, overleg en samenwerking tussen de onderwijssectoren. Grotendeels dient de afstemming tussen scholen en instellingen plaats te vinden. Om daarvoor een goede basis te bieden kunnen de kerndoelen voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs, de examenprogramma's voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs en de kwalificatiedossiers voor het middelbaar beroepsonderwijs gecoördineerd verder geïnternationaliseerd worden, zodat er een heldere opbouw ontstaat in het curriculum. Het gaat dan om alle aspecten van internationaal competent zijn. Voor twee gebieden is het zinvol om in meer formele zin opbouw en afstemming in de internationalisering van de onderscheiden sectoren te waarborgen: Engels en wereldoriëntatie. Daartoe kunnen sectoroverstijgende leerlijnen worden ontwikkeld.

Veranker aspecten van internationaal competent zijn in kerndoelen, examenprogramma's en kwalificatiedossiers

Een betere afstemming tussen sectoren en een structurele inbedding in het onderwijs kunnen mede bereikt worden door aspecten van internationaal competent zijn meer expliciet en richtinggevend te verankeren in de kerndoelen, in de examenprogramma's van het voortgezet onderwijs en in de kwalificatiedossiers en generieke examenonderdelen van het middelbaar beroepsonderwijs. Een specificering en aanvulling van kerndoelen, examenprogramma's en kwalificatiedossiers ten aanzien van aspecten van internationaal competent zijn geeft scholen meer houvast voor een verruiming en verdieping van hun internationalisering.¹³²

In de kerndoelen en examenprogramma's gaat het vooral om toevoeging van de aspecten van internationaal competent zijn op het gebied van reflecteren en samenwerken en gevoel voor verschil in communicatiestijlen.¹³³ Ten aanzien van de internationale kennisaspecten in de examenprogramma's van het havo en het vwo mag verwacht worden dat scholen er ook echt aandacht aan besteden. Ook is het zaak daarbij evenwichtig aandacht te besteden aan verschillende culturen en delen van de wereld. Een brede blik – onder andere op alle buurlanden – is aangewezen. In het vmbo kan ook de kenniskant meer Europees en internationaal gericht worden. In het middelbaar beroepsonderwijs kunnen de kwalificatie-eisen voor loopbaan en burgerschap doorgelicht worden op aandacht voor internationaal competent worden. Daarnaast dienen de kwalificatiedossiers bekeken te worden op aandacht voor internationale dimensies van het beroep.

Sectoroverstijgende leerlijn Engels

De raad geeft in overweging om voor Engels een leerlijn door de onderwijssectoren heen, beginnend in het primair onderwijs, aan te brengen.¹³⁴ Een leerlijn Engels vermindert de geconstateerde problemen tijdens de overgang van het primair naar het voortgezet onderwijs. Behersing van het Engels is inmiddels voor iedereen een onmisbare basisvaardigheid. Voor veel beroepen is beheersing van het Engels essentieel; niet alleen voor de communicatie

¹³¹ Leask, 2015, 63.

¹³² Thijs & Van der Velde, 2008, 15.

¹³³ Zie ook EP-Nuffc, 2015b.

¹³⁴ Zie ook Onderwijsraad, 2008, 67-74 en EP-Nuffc, 2015c, 5.

met buitenlanders, maar bijvoorbeeld ook voor het omgaan met computerprogramma's en het kunnen lezen van overeenkomsten, beleidsstukken, handleidingen en productrichtlijnen. Vroege aandacht voor een andere taal lijkt bij voldoende tijd en een juiste didactische aanpak bovendien positief te zijn voor de algemene taalontwikkeling en de cognitieve ontwikkeling van kinderen, zonder dat het ten koste hoeft te gaan van het Nederlands of beheersing van de zaakvakken.¹³⁵

Een leerlijn kan aangebracht worden door in de kerndoelen, examenprogramma's en kwalificatie-eisen aan lezen, luisteren, schrijven en spreken een opbouwend streefniveau te koppelen aan de hand van het ERK (Europese Referentiekader Talen).¹³⁶ Een goede aansluiting op het voortgezet onderwijs voor alle leerlingen vraagt om een hoger eindniveau Engels in het primair onderwijs dan het huidige gemiddelde. Basisscholen zijn daarbij vrij om zelf te bepalen wanneer ze met Engels beginnen. Wat een goed beginmoment is, hangt van veel factoren af. Die factoren kunnen per school verschillen.¹³⁷ Het voortgezet onderwijs doet er goed aan voort te bouwen op het eindniveau van het primair onderwijs. Afhankelijk van de schoolsoort en taalvaardigheid kan voor het voortgezet onderwijs een eindniveau bepaald worden. Dat mag ambitieus zijn, zowel ten opzichte van de huidige Nederlandse praktijk als ten opzichte van wat internationaal gangbaar is.¹³⁸ Voor de middenkaderopleiding en specialistenopleiding zijn al niveaus bepaald aan de hand van het ERK.¹³⁹ Bij mbo 4-opleidingen past echter een hoger eindniveau gelijk aan dat van het havo (ten minste B1 en voor lezen en luisteren bij voorkeur B2) om afgestudeerden kansrijker te maken bij doorstroom naar het hoger onderwijs of op de arbeidsmarkt. De raad vindt een goede beheersing van het Engels zeker ook van belang voor mensen met een lagere opleiding. Daarom, en met het oog op de doorstroom naar niveau 4 en naar het hoger onderwijs, geeft de raad in overweging om van het Engels ook in mbo 2- en mbo 3-opleidingen een generiek examenonderdeel te maken.

Naast Engels zijn andere vreemde talen van groot belang

Het voorstel voor een leerlijn Engels betekent niet dat de ambitie voor een tweede moderne vreemde taal opgegeven wordt. In de beroepswereld is meertaligheid vaak een pre. Het vergroot de arbeidskansen van individuen en versterkt de economische positie van Nederland. Het stelt Nederland in staat om potentieel voor economische betrekkingen en internationale samenwerking te benutten.¹⁴⁰

Ook bij de beheersing van andere moderne vreemde talen is actieve stimulering wenselijk.¹⁴¹ De overheid dient te monitoren en te waarborgen dat op stelselniveau voldoende aandacht aan andere vreemde talen dan Engels besteed wordt. Waar mogelijk dient ruimte in het cur-

135 Corda, Phielix & Krijnen, 2012; Goorhuis-Brouwer & De Bot, 2005; De Graaf, 2013, 13-16; Van Hell, 2010; Huibregtse, 2001; Salemans, 2003; SLO, 2011b, 35-37; Unsworth, De Bot, Persson & Prins, 2012. Voor een tegengeluid zie Van Maris, 2016.

136 Zie ook EP-Nuffic, 2015b; Van Loon & Setz, 2012, 25; Thijs & Van der Velde, 2008, 11; SLO, 2011b, 33. Behoudens de mbo 4-opleidingen wordt het eindniveau Engels formeel nu niet in termen van het ERK uitgedrukt. Het Cito heeft het niveau van de examens in het voortgezet onderwijs wel met de beheersingsniveaus van het ERK vergeleken (Cito, 2014). Ook de standaarden voor verdiepende varianten zoals Elos en tweetalig onderwijs zijn al aan het ERK gekoppeld (Elos Netwerk Nederland, 2014; Landelijk netwerk voor tto, 2012, 3).

137 Corda, Phielix & Krijnen, 2012, 23-27. Zie ook Platform Onderwijs 2032, 2016, 31.

138 De raad heeft eerder aangegeven dat B1 het streefniveau zou moeten zijn; Onderwijsraad, 2008.

139 Artikel 17a, lid 4, Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB. Het ERK kent een gedetailleerde uitwerkingen van beheersingsniveaus. Op hoofdlijnen is het onderscheid naar niveaus: basisgebruiker (niveau A), onafhankelijke gebruiker (niveau B) en vaardige gebruiker (niveau C). Zie www.erk.nl; Nederlandse Taalunie, 2008.

140 Della Chiesa, Scott & Hinton, 2012; Centraal Planbureau, 2012. Zie ook http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_learning_statistics.

141 Zie bijvoorbeeld Europese Commissie, 2012 voor taalbeheersing in het algemeen en Voogel, 2015 en Van Woerkum, 2015 voor geuite zorgen over het Frans.

riculum te worden gemaakt voor een tweede of derde vreemde taal. Bij andere vreemde talen dan Engels kan eveneens een koppeling van eindniveaus aan het ERK overwogen worden. De raad verwijst hier verder korthedshalve naar een eerder advies over vreemde talen in het onderwijs.¹⁴²

Volgens de raad kan wel variatie bestaan in welke taal als tweede of derde vreemde taal wordt aangeboden. Welke talen relevant zijn, kan verschillen per branche of regio. De buurtalen Duits en Frans blijven van belang om economisch potentieel te benutten, politieke samenwerking te faciliteren en culturele rijkdom aan te bieden. Het zijn gangbare talen in het kader van Europese samenwerking, binnen internationale organisaties en in regio's zoals Oost-Europa en West-Afrika. Om dezelfde redenen en vanwege omgang met anderstaligen in Nederland is het echter eveneens van belang dat een deel van de beroepsbevolking andere talen zoals Spaans, Chinees en Russisch voldoende beheerst.¹⁴³

Sectoroverstijgende leerlijn wereldoriëntatie

De raad geeft eveneens in overweging om een doorgaande leerlijn wereldoriëntatie te ontwikkelen.¹⁴⁴ Aangezien internationale kennis voor iedereen belangrijk is, vraagt dit om het waarborgen van wereldoriëntatie in de hele onderwijsketen. Daartoe is formulering van kerndoelen en examenprogramma's in onderlinge samenhang bevorderlijk.

Deze leerlijn begint met de kerndoelen wereldoriëntatie en burgerschap in het basisonderwijs. Deze lijn wordt gecontinueerd in het voortgezet onderwijs. Dit kan bijvoorbeeld gestalte krijgen door het aanbieden van maatschappijleer vanaf de brugklas met een versterkte internationale dimensie door aandacht voor internationale en Europese politiek, internationale organisaties, mensenrechtenverdragen en vergelijkingen met politieke en sociale systemen van andere landen. In de onderbouw kan maatschappijleer de aspecten van wereldoriëntatie opvangen die niet in andere vakken terugkomen. In de bovenbouw is maatschappijleer een profielonafhankelijk vak dat door alle leerlingen gevolgd wordt. In het middelbaar beroepsonderwijs kan de leerlijn wereldoriëntatie vervolgens voortgezet worden door een sterkere internationale dimensie binnen het examenonderdeel loopbaan en burgerschap.

¹⁴² Onderwijsraad, 2008. Zie ook Eurydice, 2015, 9.

¹⁴³ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2013; VNO-NCW & MKB-Nederland, 2015. De Koninklijke Academie van Wetenschappen heeft een commissie ingesteld die onder andere de gewenste situatie in het onderwijs op het gebied van talen verkent. De commissie zal naar verwachting in de eerste helft van 2017 rapporteren (www.knaw.nl/nl/adviezen/adviesfunctie/lopende-adviezen/verkenning-talen-in-nederland).

¹⁴⁴ Zie ook Onderwijsraad, 2004.

Met het oog op het bereiken van de gestelde ambitie en vanuit de gedachte van gelijke kansen voor iedereen dient het bereik van internationalisering vergroot te worden. Internationalisering hoort vorm te krijgen in alle sectoren en alle schoolsoorten. De overheid doet er goed aan verdiepende varianten van internationaal gericht onderwijs te stimuleren.

5 Aanbeveling 2: vergroot het bereik van internationalisering door inzet in alle sectoren en schoolsoorten en het stimuleren van verdieping

5.1 Zet in op internationalisering in alle sectoren en alle schoolsoorten

Internationalisering dient in alle sectoren en in alle schoolsoorten opgepakt te worden. Dat is nodig voor het bereiken van de gestelde ambitie dat *iedereen* het onderwijs internationaal competent verlaat. Het is in het bijzonder nodig vanuit een oogpunt van gelijke kansen op de arbeidsmarkt en sociale inclusie. De raad pleit ervoor te bewaken dat internationalisering niet leidt tot meer ongelijkheid in kansen door een gefragmenteerde aanpak en beperkt bereik, maar dat juist integratie in het reguliere onderwijs zorgt voor minder ongelijkheid.

In het primair onderwijs is nodig dat alle basisscholen internationalisering daadwerkelijk oppakken. Verder verdient internationalisering met name in de beroepskolom meer aandacht. In het vmbo is een sterkere inzet op internationalisering noodzakelijk. Scholen die hun vmbo al geïnternationaliseerd hebben, laten zien dat het ook met deze leerlingen op een goede manier kan.¹⁴⁵ In het middelbaar beroepsonderwijs dient internationalisering versterkt te worden en verruimd tot alle branches en niveaus, ook als een internationale dimensie niet onmiddellijk vanzelfsprekend is. Voor velen die een (v)mbo-opleiding volgen, is de regionale arbeidsmarkt het belangrijkste. Maar ook van hen vragen werkgevers dat ze internationaal competent zijn. Ook zij komen steeds vaker in aanraking met vreemde talen en komen terecht in contexten die gekenmerkt worden door diversiteit.¹⁴⁶ Zij moeten kunnen communiceren met buitenlandse klanten of gasten op de werkvloer in Nederland en met klanten of partners in het buitenland.

De mobiliteit in het vmbo en het middelbaar beroepsonderwijs is nu te laag. Het is goed om vmbo-leerlingen meer kansen te bieden om op reis te gaan of mee te doen in een uitwisselingsprogramma, en om studenten in het middelbaar beroepsonderwijs te stimuleren voor studie of stage een tijd in het buitenland te verblijven. Het is echter ook zaak dat het middel-

¹⁴⁵ Schlappi, 2011.

¹⁴⁶ Vergelijk MBO Raad, 2014a.

baar beroepsonderwijs zich niet blind staart op het Europese streefcijfer van 6% uitgaande mobiliteit. Ook als dat streefcijfer gehaald wordt, blijft 94% van de studenten in het eigen land. Bovendien is het waarschijnlijk dat de mobiele 6% onevenwichtig over branches en niveaus verdeeld is. Ook de niet-mobiele meerderheid dient internationaal competent te worden en dat vergt integratie in het onderwijsprogramma.

Het eigene van elke sector, elke schoolsoort en elk niveau dient steeds bepalend te zijn voor hoe internationalisering vorm krijgt; bijvoorbeeld wat betreft gehanteerde didactiek of ingezette activiteiten.¹⁴⁷ Het ligt uiteraard niet voor de hand om met leerlingen uit de onderbouw van het primair onderwijs naar een ver land op reis te gaan, maar via het internet kunnen contacten met leeftijdgenoten elders gelegd worden. Reizen of uitwisselingen kunnen in het vmbo een andere invulling krijgen. Er vinden bijvoorbeeld uitwisselingen plaats waarbij vmbo-leerlingen uit de sector techniek in het buitenland meedraaien met een bouwproject in het kader van ontwikkelingssamenwerking.

Tweetalige mavo aan het Stedelijk College Eindhoven¹⁴⁸

Het Stedelijk College Eindhoven kent sinds 2011 een tweetalige afdeling voor mavo. In het eerste jaar krijgen de leerlingen twee uur extra Engels en worden vier vakken in het Engels gegeven. Leerlingen nemen deel aan een of twee Engelstalige projecten en gaan op reis naar York. In latere jaren worden ook speciale vakken aangeboden en zijn leerlingen betrokken bij projecten: het vak 'Multi Cultural Studies' en de projecten 'Me in Europe' in jaar twee en 'Cambridge Checkpoints English' in jaar drie. In het eindexamenjaar leggen leerlingen het 'Anglia Exam English' af.

Tweetalig vmbo aan Groot Goylant, Hilversum¹⁴⁹

Groot Goylant is een school voor vmbo met een tweetalige tak. In de onderbouw worden op Nederlands en rekenen/wiskunde na alle vakken in het Engels gegeven. Daarbij is gekozen voor een onderwijsbenadering die aspecten van twee internationale programma's ('Middle Years Programme' en International Middle Years Curriculum') combineert. Er wordt vaak thematisch gewerkt en vergelijkingen tussen landen komen regelmatig voor in de vakken. In de bovenbouw worden de vakken waarover alleen schoolexamens worden afgenomen, in het Engels verzorgd voor de groepen met tweetalig onderwijs en leggen leerlingen Anglia Exams voor taalvaardigheid Engels af. Verder sluiten ze in de bovenbouw aan bij leerlingen van de Nederlandstalige tak. Vanuit de tweetalige tak probeert de school nu ook het reguliere vmbo te internationaliseren.

5.2 Stimuleer als overheid verdiepende varianten op het gebied van internationalisering

Nederland heeft er belang bij dat delen van de beroepsbevolking internationaal competent zijn op een bovengemiddeld tot (zeer) hoog niveau. Dit is nodig om functies te kunnen vervullen waarin de internationale context prominent is. Deze functies kunnen zich overigens op alle opleidingsniveaus bevinden. Het komt ook tegemoet aan individuele wensen. Een deel van de jongeren en hun ouders heeft behoefte aan onderwijs met een sterkere internationale dimensie. Scholen die zich extra profileren op het gebied van internationalisering kunnen aan deze behoefte tegemoetkomen.

¹⁴⁷ De Graaff, 2013, 30; De Graaff, Unsworth & Ter Schure, 2011, 95; Koster & Van Putten, 2014, 92 en 99; Landelijk netwerk voor tto, 2013c, 6; Van Rens & Uerz, 2008; Schlappi, 2011, 48.

¹⁴⁸ Stedelijk College Eindhoven, 2015; www.stedelijkcollege.nl.

¹⁴⁹ Zie www.public.atscholen.nl/scholen/voortgezet_onderwijs/gg/Paginas/default.aspx.

Voor alle sectoren is het daarom wenselijk dat een deel van de scholen ruimte biedt aan verdiepende varianten van internationalisering.¹⁵⁰ Hier past een inzet op ondersteuning en mogelijkheden tot kennisdeling en kwaliteitsbewaking.¹⁵¹ Dat begint met een betere voorlichting aan scholen over mogelijkheden op het gebied van internationalisering. Het actief stimuleren van verdiepende internationaliseringsinitiatieven is met name wenselijk als in een bepaalde regio of een bepaalde schoolsoort het aanbod aan internationaal gerichte onderwijsconcepten achterblijft, terwijl er wel een duidelijke behoefte bestaat. Te denken valt aan de geografische spreiding van internationaal gerichte onderwijsconcepten, het bevorderen van tweetalig vmbo en meer variëteit in talen bij tweetalig onderwijs.¹⁵² Zo kan discontinuïteit in schoolloopbanen voorkomen worden en kan gegarandeerd worden dat jongeren die vooral internationaal gericht onderwijs willen volgen, geen kansen worden onthouden.

Bied ruimte aan regionale initiatieven

Er zijn aspecten van internationaal competent zijn die een bijzondere regionale relevantie hebben. De beheersing van het Duits en de kennis van Duitse omgangsvormen en (bedrijfs)culturen zijn bijvoorbeeld extra belangrijk voor regio's langs de grens met Duitsland. Dat vraagt om ruimte voor regionale variatie. Zowel de landelijke als lagere overheden kunnen een rol spelen om regionale initiatieven ruimte te geven en ze actief te steunen.

Euregioschool¹⁵³

Euregioschool is een samenwerkingsproject van diverse onderwijsorganisaties uit België, Duitsland en Nederland in de regio Aken-Luik-Zuid-Limburg. Binnen het project wordt verkend welke mogelijkheden er zijn voor 'buurtaalleren' voor leerlingen van acht tot vijftien jaar. Daarbij staat een doorlopend curriculum van basisschool naar voortgezet onderwijs voorop. Van het begin van de basisschool af wordt onderwijs in de drie buurtalen verzorgd, zodanig dat leerlingen met leeftijdgenoten aan de andere kant van de grens contact kunnen hebben. Als uitgangspunt geldt dat de eigen leerkrachten de lessen in de buurtalen verzorgen. Zij worden daartoe nageschoold in kennis van de buurtaal en een bijpassende didactiek.

Basisschool de kleine Wereld, Vaals¹⁵⁴

Aan basisschool de kleine Wereld in Vaals wordt in alle groepen Duits gegeven. Leerlingen komen in aanraking met de Duitse taal door middel van spelletjes, verhaaltjes en liedjes. In groep 4, 5 en 6 vindt wekelijks een docentuitwisseling plaats met de Annaschule in Aken. In Vaals wordt dan Duitse les gegeven door een leraar van de Akense school en in Aken Nederlandse les door een leraar van de Vaalse school. De scholen organiseren gezamenlijke activiteiten voor leraren en leerlingen om kennis te maken met elkaars cultuur.

Voer een internationaal examenprofiel in

De raad geeft in overweging om in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs een internationaal examenprofiel toe te voegen aan het bestaande aanbod.¹⁵⁵ Voor het profieldeel kan gekozen worden voor specifiek internationaal gerichte vakken zoals 'Global Perspectives' of wereldgeschiedenis. De vakken in het gemeenschappelijk deel houden een centraal exa-

¹⁵⁰ Zie ook Onderwijsraad, 2006. Naast vroeg of versterkt vreemdetalenonderwijs, tweetalig onderwijs en certificaten voor moderne vreemde talen gaat het dan om concepten zoals Elos, UNESCO-school, het International Primary Curriculum, het Internationaal of Europees Baccalaureaat (IB en EB). Voor een beschrijving van deze varianten zie bijlage 2.

¹⁵¹ In paragraaf 6.2 wordt ingegaan op de financiële kant van het stimuleren van internationalisering.

¹⁵² Koster & Van Putten, 2014, 13 en 35.

¹⁵³ Zie www.euregioschool.eu.

¹⁵⁴ Zie www.bs-dekleinewereld.nl.

¹⁵⁵ Onderwijsraad, 2006, 64.

men in het Nederlands, maar voor het profieldeel kan gekozen worden voor examenvakken in een vreemde taal, waarbij – anders dan nu het geval is – ook het centrale examen in die taal wordt afgenomen. Het profielwerkstuk wordt in een vreemde taal geschreven. Bij de moderne vreemde talen kan overwogen worden het centraal examen te vervangen door een internationaal gecertificeerd en geïjkt examen op een hoger niveau.

Scholen horen vrij te zijn om dat profiel al dan niet aan te bieden. Een internationaal examenprofiel biedt volgens de raad een mogelijkheid om binnen de inrichting van het Nederlandse voortgezet onderwijs tweetalig onderwijs in de bovenbouw in te bedden in een formeel examenprogramma. Daarmee ontstaat een manier om voor leerlingen die een specifiek internationaal gerichte leerweg willen doorlopen, onderbreking door geheel Nederlandstalige centrale examens te voorkomen.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Het is ook denkbaar om scholen meer ruimte te geven om het 'Diploma Programme' van het Internationaal Baccalaureaat aan te bieden (Onderwijsraad 2006; artikel 8, lid 5, Beleidsregel IGVO 2010). Het IB brengt echter extra kosten en administratieve lasten door de betreffende internationale organisatie met zich (Koster & Van Putten, 2014, 24-25; www.sio.nl/vademecum; SLO, 2010, 8, 15-16).

Randvoorwaarden voor effectieve internationalisering vragen de nodige aandacht. Internationalisering kan bevorderd worden door te investeren in geschikt lesmateriaal en in de bekwaamheid van docenten. Verder kunnen structurele stimuleringsmaatregelen een impuls geven aan internationalisering.

6 Aanbeveling 3: breng randvoorwaarden voor internationalisering op orde

6.1 Investeer in de internationale bagage van docenten

Investeren in de internationale oriëntatie, kennis en vaardigheden van docenten is een belangrijke weg om het onderwijs verder te internationaliseren.¹⁵⁷ Op dat gebied mag aan docenten meer bagage worden meegegeven en kunnen meer mogelijkheden geboden worden voor professionalisering.

Docenten dienen algemene aspecten van internationaal competent zijn bovengemiddeld te beheersen, aangezien zij voor hun leerlingen als rolmodel fungeren en internationaal gericht onderwijs moeten kunnen vormgeven. Er zijn aanwijzingen dat lang niet alle docenten het Engels voldoende beheersen wanneer zij Engels geven of in het Engels doceren.¹⁵⁸ In een onderzoek van Cito geeft slechts 11% van de leraren van basisscholen aan tevreden te zijn over het Engels op de pabo.¹⁵⁹ Voor andere vaardigheden zijn geen evaluatiegegevens beschikbaar. Daarnaast zijn beroepsspecifieke aspecten nodig om een didactische vertaalslag te kunnen maken. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van specifieke didactiek, zoals is vereist voor het geven van geïntegreerd taal- en vakonderwijs bij tweetalig onderwijs.¹⁶⁰ Docenten kunnen zich ook ontwikkelen wat betreft internationale perspectieven op de vakinhoud, het organiseren van internationaliseringsactiviteiten en het begeleiden van internationale samenwerkingsprojecten.

Specifiek internationaal gerichte onderwijsconcepten zoals tweetalig onderwijs en Elos (Europa als leeromgeving voor scholen) werken met competentieprofielen voor docenten. Die profielen omvatten niet alleen de beheersing van het Engels,¹⁶¹ maar bijvoorbeeld ook beroepsspecifieke aspecten die te maken hebben met het inbrengen van internationale informatie en perspectieven. Voor het reguliere onderwijs is niet bepaald welke eisen internationalisering

¹⁵⁷ Van Gaalen, Hobbes, Roodenburg & Gieleesen, 2014b, 30-32 en 38-43; Thijs & Van der Velde, 2008, 16.

¹⁵⁸ Van Loon & Setz, 2012, 14 en 17; Oonk, 2015, 13; SLO, 2011b, 26; Thijs & Van der Velde, 2008, 9; Vreuls, 2015, 35.

¹⁵⁹ Cito, 2012b, 48.

¹⁶⁰ Marsh, 2012. Zie ook Derricks, Ledoux, Overmaat & Van Eck, 2001.

¹⁶¹ Om de communicatieve vaardigheid in het Engels vast te stellen wordt bij deze concepten consequent het ERK gehanteerd, waarbij B2 het vereiste niveau is (Landelijk netwerk voor tto, 2012, 4 en 7).

aan docenten stelt. Om niveau-eisen te bepalen ten aanzien van het internationaal competent zijn van leraren kan geleerd worden van de genoemde competentieprofielen en van lerarenopleidingen die voorbereiden op vroeg vreemdetalenonderwijs en tweetalig onderwijs. Deze opleidingen hebben al geruime tijd ervaring met niveaustandaarden.¹⁶² Van docenten mag verwacht worden dat ze het Engels op ten minste B2-niveau van het ERK beheersen. Bij internationaal gerichte onderwijsconcepten kan C1 wenselijk zijn. 'Classroom English' verdient in het bijzonder aandacht, omdat docenten in staat moeten zijn in het Engels instructies te geven. Waar voor de beheersing van het Engels objectieve toetsing aan de hand van referentieniveaus mogelijk is, is bij de andere aspecten van internationaal competent zijn eerder aan een portfoliobenadering te denken. De raad geeft de overheid in overweging om aspecten van internationaal competent zijn alsmede bij internationalisering passende didactische vaardigheden op te nemen in de bekwaamheidseisen en herregistratiecriteria voor het lerarenregister. Bij internationaal gerichte onderwijsconcepten is het doorontwikkelen van competentieprofielen voor docenten door de landelijke netwerken van scholen die deze concepten toepassen, een passende weg.

Pabo's en lerarenopleidingen behoren docenten startbekwaam te maken om onderwijs te kunnen verzorgen waarmee leerlingen internationaal competent worden. Pabo's en lerarenopleidingen besteden nu in uiteenlopende mate aandacht aan internationalisering.¹⁶³ Bij sommige pabo's en lerarenopleidingen volgen studenten intensief vreemdetalenonderwijs, lopen zij buitenlandstages en volgen zij vakken bijvoorbeeld over culturele diversiteit. Dit zijn doorgaans opleidingen die voorbereiden op het tweetalig onderwijs en Elos-onderwijs of specifieke minoren binnen lerarenopleidingen.¹⁶⁴ Bij andere opleidingen wordt aanzienlijk minder aandacht aan internationaal competent zijn besteed; al bestaan ook tussen die opleidingen grote verschillen.¹⁶⁵

De elementen die nodig zijn voor internationalisering van het onderwijs, dienen steviger verankerd te worden in de programma's en toetsing van alle initiële opleidingen en een plaats te krijgen in de kwaliteitszorg van de opleidingen. De raad juicht samenwerking tussen pabo's en lerarenopleidingen toe.¹⁶⁶ De overheid doet er goed aan uitgaande mobiliteit van studenten aan pabo's en lerarenopleidingen te bevorderen. Van alle activiteiten die bijdragen aan het internationaal competent worden van aankomende docenten, blijft het bezoek aan het buitenland een krachtig middel. Het verwerken van internationale dimensies in het onderwijs wordt daardoor minder kunstmatig.¹⁶⁷

Als in de initiële opleiding onvoldoende aandacht is besteed aan internationalisering, dient dat in een latere fase te worden gecompenseerd door nascholing, deelname aan uitwisselingsprojecten of informeel leren tijdens het werk. Afgezet tegen het totaal aantal docenten is deelname aan nascholing en uitwisselingen nog zeer beperkt.¹⁶⁸ Schoolbesturen en -leiders horen docenten te stimuleren om zich te professionaliseren, ook op het gebied van internationalisering. Docenten zijn in eerste instantie zelf verantwoordelijk voor dit leerproces, maar ondersteuning vanuit bestuur en schoolleiding is wenselijk. Die ondersteuning kan vorm krijgen

¹⁶² Bijvoorbeeld Landelijk netwerk voor tto, 2012, 6-7.

¹⁶³ Van Dijk & Grootscholte, 2012; Koster & Van Putten, 2014, 78; Van Ruiten, 2015, 18.

¹⁶⁴ Oonk, 2015, 13-14; EP-Nuffic, 2015c, 6 en 10; Koster & Van Putten, 2014, 91; Landelijk netwerk voor tto, 2013b, 14.

¹⁶⁵ EP-Nuffic, 2015c, 10 SLO, 2011b, 23-28; Thijs & Van der Velde, 2008, 10.

¹⁶⁶ Bijvoorbeeld via het Centrum Internationalisering Lerarenopleidingen; www.epnuffic.nl/hoger-onderwijs/netwerken/cilo.

¹⁶⁷ Cushner, 2011; Van Dijk & Grootscholte, 2012.

¹⁶⁸ Voor het aantal toekenningen voor lerarenmobiliteit onder Vios en onder Erasmus+ zie Europees Platform, 2015. Voor meer gedetailleerde, maar oudere cijfers zie Ecorys, 2012.

door gerichte nascholingsactiviteiten te faciliteren, uitwisselingen te organiseren, of basiseisen onderdeel te laten uitmaken van het personeelsbeleid. De overheid kan hier bevorderend optreden door docentenmobiliteit meer te stimuleren.

6.2 **Investeer in de ontwikkeling en verspreiding van geschikte lesmaterialen**

Geschikt lesmateriaal is een tweede voorwaarde voor onderwijs ten behoeve van internationaal competent worden. Voor alle sectoren en schoolsoorten zijn op dit gebied investeringen nodig. In methoden voor het reguliere onderwijs komen internationale dimensies niet altijd voldoende terug. Goede lesmaterialen voor internationaal gerichte onderwijsconcepten zijn niet altijd voorhanden of toegankelijk.¹⁶⁹ Dat geldt zeker voor het basisonderwijs, het vmbo en tweetalig onderwijs Duits. Ook in het vwo gaat het bij tweetalig onderwijs vaak om een-op-een vertaalde Nederlandse methodes waarin de voor tweetalig onderwijs specifieke extra Europese en internationale oriëntatie niet wordt aangebracht en geen rekening wordt gehouden met een op tweetalig onderwijs afgestemde didactiek. De raad heeft overigens ook enkele methodes gezien die wel op onderwijs met een sterke internationale dimensie zijn afgestemd. Ook bestaan er methodes voor het reguliere onderwijs waarin meer dan voorheen sprake is van aandacht voor internationale ontwikkelingen en voorbeelden uit andere landen. Verder zijn diverse thematische lespakketten beschikbaar.

Ten eerste gaat het om investeringen in versterking van de docentvaardigheden voor het beoordelen en ontwikkelen van materialen. Lesmateriaal is niet altijd (direct en volledig) geschikt voor gebruik in de klas of voor de beoogde leeftijdsgroepen of onderwijsniveaus. Docenten moeten het materiaal dan zelf zoeken, ontwikkelen of aanpassen voor hun specifieke doelgroep of didactiek. In beide gevallen zijn ontwerpvaardigheden nodig. Deze vaardigheden kunnen worden verworven door scholing, maar bijvoorbeeld ook door kennisuitwisseling tussen docenten. Hier zijn de pabo's en lerarenopleidingen in combinatie met professionaliseringsactiviteiten binnen scholen aan zet. Voor het kritisch beoordelen en ontwerpen van materialen kunnen docenten aansluiten bij inhoudelijke criteria die worden gebruikt om vast te stellen of leerlingen internationaal competent zijn.¹⁷⁰ Mogelijke criteria zijn bijvoorbeeld dat de tekst niet alleen wat taal betreft, maar ook in cultureel opzicht informatief is; dat de materialen verschillende internationale perspectieven belichten; en dat cultuurspecifieke voorbeelden veelzijdig zijn in plaats van alleen een westerse of Anglo-Amerikaanse blik te bieden.

Ten tweede gaat het om investeringen in het ontwikkelen van nieuwe, naar taal, inhoud en didactiek meer geschikte materialen. Dat is met name aangewezen voor tweetalig vmbo en tweetalig onderwijs waarbij Nederlands gecombineerd wordt met een andere taal dan het Engels. In eerste instantie zijn educatieve uitgeverijen en docenten zelf aan zet. Waar de markt lesmateriaal niet spontaan voortbrengt, is een stimulerende rol van de overheid bij het ontwikkelen van materiaal nodig.

169 Van Middelkoop in Van der Zant, 2012; De Graaff & Hoeflaak, 2013, 17; Naayer, Maslowski, Oonk & Van der Werff, 2011; Van Loon & Setz, 2012, 18; Oonk, 2004, 168; Thijs & Van der Velde, 2008, 9.

170 Zie bijvoorbeeld Stephan & Stephan, 2013.

Internationale schoolboekprojecten

Het ontwerpen van materialen vergt kennis van verschillende culturen en verschillende perspectieven. Om die reden kan het interessant zijn om projecten te initiëren waarin docenten kennis uit verschillende landen en culturen gezamenlijk materialen beoordelen of ontwerpen. Een voorbeeld van een dergelijke co-creatie is een binationale samenwerking tussen Duitsland en Polen.¹⁷¹ Doel van dit project is om een geschiedenismethode te ontwikkelen waarin de geschiedenis nadrukkelijk wordt benaderd vanuit verschillende perspectieven.

Ten derde gaat het om investeringen in het verspreiden en toegankelijk maken van beschikbare materialen. Dat kan via bestaande organisaties en netwerken waar docenten kennis uitwisselen. Ook kan geïnvesteerd worden in de ontwikkeling en uitbreiding van databanken met lesmateriaal waarin dat materiaal ook wordt toegelicht en beoordeeld.

6.3 Waarborg financiële randvoorwaarden voor succesvolle internationalisering

De financiële randvoorwaarden voor succesvolle internationalisering verdienen de nodige aandacht. Het internationaal competent worden van leerlingen mag niet afhankelijk zijn van incidentele middelen zoals projectsubsidies met een korte looptijd en competitieve toekenningssystemen bij beperkte middelen. Bij veel scholen hangt internationalisering nu wel van dergelijke middelen af.¹⁷² Bekostiging op basis van projectsubsidies betekent dat waar het voor de school gaat om structurele activiteiten (een jaarlijks terugkerende reis, elk jaar een aantal docenten op bijscholing naar het buitenland), de financiering elk jaar weer onzeker is en de aanvraagprocedure steeds weer doorlopen dient te worden. Die onzekerheid neemt toe nu meer scholen aanvragen indienen. Door de toename van het aantal scholen dat vorm geeft aan internationalisering, wordt het steeds moeilijker om subsidies te verwerven.¹⁷³ Het aantal basisscholen dat subsidie ontvangt van het Europees Platform ligt de afgelopen jaren vrijwel steeds iets boven de 7%.¹⁷⁴ In het voortgezet onderwijs gaat het vrij constant om ongeveer 70% van de scholen.¹⁷⁵ Een afwijzing van de subsidie betekent vaak discontinuïteit in activiteiten en demotivatie van enthousiaste docenten. Het betekent ook dat internationaliseringsactiviteiten door hoge eigen bijdragen minder toegankelijk worden voor weinig draagkrachtige ouders. Ten slotte betekent het competitieve element dat scholen die al ver gevorderd zijn met internationalisering en routine hebben opgebouwd met het indienen van aanvragen, meer succesvol zijn in het verwerven van middelen dan scholen waar internationalisering nog in de kinderschoenen staat. Dat hindert een vergroting van het bereik van internationalisering.

De algemene bekostiging van scholen vanuit de overheid dient volgens de raad voldoende te zijn om leerlingen internationaal competent te laten worden, zodat scholen niet afhankelijk zijn van incidentele en onzekere middelen. Dat vergt vervolgens van het schoolbestuur dat er ook

171 Zie www.deutsch-polnische.schulbuchkommission.de. Zie ook Oonk, 2015, 56-59.

172 Maslowski, Naayer, Oonk & Van der Werf, 2009; Vreuls, 2015.

173 Zowel voor Erasmus+ als voor de Vios-regeling worden beduidend meer aanvragen ingediend dan toegekend kunnen worden (Europees Platform, 2015; Vreuls, 2015, 45-48). In 2014 konden onder Erasmus+ Key Action 1 slechts 66 aanvragen en onder Erasmus+ Key Action 2 slechts 44 aanvragen gefinancierd worden, terwijl onder de Vios-regeling 745 van 1.114 aanvragen werden toegekend (Europees Platform, 2015). Voor een beschrijving van deze subsidieprogramma's, zie bijlage 3.

174 Met kleine uitschieters naar 9,7% en 10,4% in 2012 respectievelijk 2013 (Europees Platform, 2015).

175 Europees Platform, 2015. Het Europees Platform verklaart de daling door een afname van het Vios-budget en onduidelijkheid over continuering van de regeling en door de overgang van Comenius naar Erasmus+.

middelen voor internationalisering worden vrijgemaakt. Overigens zijn in het kader van internationalisering ook veel initiatieven mogelijk die geen tot nauwelijks extra middelen vergen. Scholen kunnen inzetten op low-budgetvormgeving in het kader van 'internationalisation at home'. Door verweving in lessen en aansluiting bij diversiteit binnen de school en internationale aanwezigheid in de omgeving van de school kan de internationale dimensie van het onderwijs tegen geringe kosten versterkt worden. Digitale middelen maken relatief goedkope virtuele uitwisseling mogelijk.

Basisschool De Hoeksteen, Enkhuizen¹⁷⁵

De Hoeksteen organiseerde via eTwinning een virtuele uitwisseling met een school in Vlaanderen: Rode Duivels versus Oranje. Leerlingen bereidden een presentatie voor over hun eigen land, die zij over en weer via Skype hielden voor hun leeftijdgenoten aan de andere kant. Vervolgens speelden de klassen tegen elkaar een quiz *Ken mijn land*, waarbij de vragen aan de presentaties ontleend waren.

Voor initiatieven tot sterkere verankering van internationaal competent worden in het onderwijsprogramma, voor mobiliteit en voor de invoering van verdiepende varianten aan internationaal gericht onderwijs, is een uitbreiding van bestaande en toevoeging van nieuwe stimuleringsmaatregelen nodig om meer scholen tot actie te bewegen. Van de huidige middelen wordt in Nederland goed gebruikgemaakt. Maar voor een verruiming van internationalisering tot een onderwijsbrede inzet op internationaal competent worden, zijn die middelen onvoldoende. Terwijl de huidige gelden voor stimuleringsmaatregelen geheel besteed worden, is het bereik van internationalisering, zoals gezegd, nog te beperkt en blijft bijvoorbeeld mobiliteit te laag.

Bij stimuleringsregelingen behoeft een aantal punten aandacht. In de eerste plaats is het zaak dat subsidieverstrekkingen administratieve lasten beperken en zorgen voor een redelijke slaagkans van aanvragen om ontmoediging te voorkomen. Daarnaast dient ten behoeve van het bereik van internationalisering bewaakt te worden dat middelen ook toegekend worden aan scholen waar internationalisering nog in de kinderschoenen staat. Verder moet worden vermeden dat bij het beëindigen van stimuleringsregelingen ook de gestimuleerde activiteiten weer (moeten) stoppen.

De tijdelijke vios-regeling (verankering internationale oriëntatie en samenwerking) ondersteunt curriculumontwikkeling en de invoering van een internationaliserend onderwijsconcept in het primair en het voortgezet onderwijs.¹⁷⁷ Voor die sectoren past een meer duurzame regeling vanuit de overheid gericht op verdieping en mobiliteit. Bovendien dient bezien te worden of het budget voor deze regeling volstaat en of de voorwaarden ruim genoeg zijn om scholen die hun internationalisering willen versterken, te kunnen ondersteunen. Verder dienen witte vlekken op het gebied van financiële ondersteuning ingevuld te worden. De invoering van een Nederlandse stimuleringsregeling voor het middelbaar beroepsonderwijs door de overheid zou passend zijn, nu de vios-regeling alleen voor het primair en voortgezet onderwijs geldt en meer ingezet dient te worden op internationalisering in het middelbaar beroepsonderwijs. Hetzelfde geldt voor subsidiemogelijkheden voor samenwerking, reizen, studie en stages buiten Europa.¹⁷⁸ Omdat het veelal gaat om Europese middelen, bestaan voor pro-

¹⁷⁶ Voorbeeld ontleend aan eTwinningdag 2015.

¹⁷⁷ Subsidieregeling Vios po en vo.

¹⁷⁸ Vreuls, 2015, 22.

jecten of stages binnen Nederland of buiten Europa nu nauwelijks subsidiemogelijkheden en moet bekostiging meestal uit de algemene middelen of ouderbijdragen komen.¹⁷⁹ De overheid kan de financiële randvoorwaarden voor succesvolle internationalisering waarborgen door omvang en bereik van de huidige stimuleringsmaatregelen te heroverwegen en af te stemmen op de internationaliseringsambitie voor het primair en voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs. De raad pleit daarbij voor inzet van middelen voor een intersectorale aanpak die bereik en verdieping van internationalisering vergroten.

179 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015a, 9; Van Ruiten, 2015, 30-31; Vreuls, 2015, 22.

Afkortingen

AEDE	Association Européenne des Enseignants
BIOS	Bevorderen van internationale oriëntatie en samenwerking
CFEC	Common Framework for European Competence
CILO	Centrum Internationalisering Lerarenopleidingen
CLIL	Content and language integrated learning
CP	Career related programme
CPB	Centraal Planbureau
CPE	Cambridge Proficiency of English
DELF	Diplôme d'Etudes en Langue Française
DP	Diploma Programme
EB	Europees Baccalaureaat
EIO	Europese en Internationale Oriëntatie
Elos	Europa als leeromgeving voor scholen
EP	Europees Platform
ERK	Europees Referentiekader Talen
GSV	Groningse Schoolvereniging
havo	hoger algemeen vormend onderwijs
IB	Internationaal Baccalaureaat
IGCSE	International General Certificate of Secondary Education
IGO	Internationaal Georiënteerd Onderwijs
IGVO	Internationaal georiënteerd voortgezet onderwijs
IMYC	International Middle Years Curriculum
IPC	International Primary Curriculum
KIS	Kwaliteit- en Impactscan
mbo	middelbaar beroepsonderwijs
MYP	Middle Years Programme
NCDO	Nationale Commissie voor internationale samenwerking en Duurzame Ontwikkeling
Neth-ER	Netherlands House for Education and Research
NTC	Nederlandse Taal en Cultuur
OCW	Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
pabo	pedagogische academie basisonderwijs
po	primair onderwijs
roc	regionaal opleidingen centrum
SCP	Sociaal Cultureel Planbureau
SIO	Stichting Internationaal Onderwijs
SLO	Stichting Leerplanontwikkeling Nederland
tpo	tweetalig primair onderwijs
tto	tweetalig onderwijs
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
Vios	Verankering internationale oriëntatie en samenwerking
vmbo	voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
VN	Verenigde Naties
vo	voortgezet onderwijs
VSNU	Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten
vto	versterkt talenonderwijs
vvto	vroeg vreemdetalenonderwijs

vwo	voorbereidend wetenschappelijk onderwijs
WEB	Wet educatie en beroepsonderwijs
WPO	Wet op het primair onderwijs
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WVO	Wet op het voortgezet onderwijs

Literatuur

- Aerts, A. & Poortvliet, J. (2009). Leren met de blik naar buiten. *Kader primair*, 14(11), 26-28.
- Barber, B. (1995). *Jihad vs. McWorld*. New York: Ballantine Books.
- Barber, B. (2014). *If Mayors Ruled the World. Dysfunctional Nations, Rising Cities*. New Haven-Londen: Yale University Press.
- Baylis, J., Smith, S. & Owens, P. (red.) (2008). *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Beelen, J. (2011). Internationalisation at Home in a Global Perspective: A Critical Survey of the 3rd Global Survey Report of IAU. *Revista de Universidad y Sociedad del Conocimiento*, 8(2), 249-264.
- Beelen, J. & Leask, B. (2011). Internationalisation at home on the move. In E. Beerkens, M. Magnan, M. Söderqvist & H van Kiemdp, *Internationalisation of European Higher Education*. Berlijn: Raabe Academic Publishers.
- Beelen, J. & Jones, E. (2015). Redefining Internationalization at Home. Curaj, A., Matei, L., Pricopie, R., Salmi, J. & Scott, P. (red.) *The European Higher Education Area. Between Critical Reflections and Future Policies* (59-72). Heidelberg, New York, Dordrecht, Londen: Springer.
- Behrnd, V. & Porzelt, S. (2012). Intercultural competence and training outcomes of students with experiences abroad. *International Journal of Intercultural Relations*, 36(2), 213-223.
- Beneker, T., Van Stalborch, M. & Van der Vaart, R. (2009). *Vensters op de wereld. Rapport van de Commissie Canon voor Wereldburgerschap*. NCDO en Universiteit Utrecht.
- Berardo, K. & Deardorff, D. (red.) (2012). *Building Cultural Competence. Innovative Activities and Models*. Sterling: Stylus Publishing.
- Brenner, N. (1999). Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalisation studies. *Theory and Society*, 28, 39-78.
- Broek, E. van den, De Graaff, R., Unsworth, S. & Van der Zee, V. (2014). *Voorstudie Pilot Primair Tweektalig Onderwijs*. Groningen-Utrecht.
- Buzan, B. & Little, R. (2000). *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Cambridge MA, Oxford: Blackwell.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2015). *Aandeel Nederland en EU in wereldeconomie sinds 1980 gehalveerd*. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/macro-economie/publicaties/artikelen/archief/2015/aandeel-nederland-en-eu-in-wereldeconomie-gehalveerd.htm>.
- Centraal Planbureau (2012). *De economische effecten van internationalisering in het hoger onderwijs*. Den Haag: CPB.
- Chiu, C., Lonner, W., Matsumoto, D. & Ward, C. (2013). Cross-cultural competence theory, research, and application. *Journal of cross-cultural psychology*, 44(6), 843-848.
- Cito (2012a). *Vaardigheden Engels en Duits van Nederlandse leerlingen in Europees perspectief. Resultaten ESLC-2011*. Arnhem: Cito.
- Cito (2012b). *Balans van het Engels aan het einde van de basisschool 4*. PPON-reeks 52. Arnhem: Cito.
- Cito (2014). *Prestatiestandaarden voor het ERK in het eindexamenjaar. Een internationaal ijkingsonderzoek*. Arnhem
- Claes, M.-Th. & Gerritsen, M. (2013). *Culturele waarden en communicatie in internationaal perspectief*. Bussum: Coutinho.

- Coelen, R. (2013). *The Internationalisation of Higher Education 2.0*. Oratie Stenden Hogeschool, 1 november 2013. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via https://stenden.com/fileadmin/user_upload/documenten/research/Inauguration_Speech_Robert_J_Coelen.pdf.
- Cora, A., Phielix, C. & Krijnen, E. (2012). *Wat weten we over vroeg Engels op de basisschool? Effecten van vroeg vreemdetalenonderwijs op de moedertaal en de leerprestaties in de vreemde taal: Review van de onderzoeksliteratuur*. Leiden: Expertisecentrum moderne vreemde talen.
- Cornago, N. (2010). On the Normalization of Sub-State Diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, 5(1-2), 11-36.
- Criekemans, D. (2010). Regional Sub-State Diplomacy from a Comparative Perspective: Quebec, Scotland, Bavaria, Catalonia, Wallonia and Flanders. *The Hague Journal of Diplomacy*, 5(1-2), 37-64.
- Crowther, P., Joris, M., Otten, M., Nilsson, B., Teekens, H. & Wächter, B. (2000). *Internationalisation at Home. A Position Paper*. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <http://cdigital.uv.mx/bitstream/123456789/31163/5/iah.pdf>.
- Cushner, K. (2011). Intercultural research in teacher education: An essential intersection in the preparation of globally competent teachers. *Action in Teacher Education*, 33(5-6), 601-614.
- De Graaff, R. (2013). *Taal om te leren. Didactiek en opbrengsten van tweetalig onderwijs*. Oratie Universiteit Utrecht, 3 oktober 2013.
- De Graaff, R. & Hoeflaak, A. (2013). Themanummer tweetalig onderwijs. *Levende Talen Magazine*, 100(7), 6-34.
- De Graaff, R., Unsworth, S. & Ter Schure, S. (2011). Tweetalige ontwikkeling en tweetalig onderwijs: een verslag van een symposium over visies uit onderzoek, beleid en praktijk. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, 86, 61-70.
- De Wit, H. (red.) (2009). *Measuring the Success of the Internationalisation of Higher Education*. Amsterdam: European Association for International Education.
- De Wit, H. (2010). *Internationalisation of Higher Education in Europe and its assessment, trends and issues*. Geraadpleegd op 6 april 2016 via <https://www.nvao.net/system/files/pdf/Internationalisation%20of%20Higher%20Education%20in%20Europe%20Hans%20de%20Wit%202010.pdf>.
- Deardorff, D. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241-266.
- Deardorff, D. (2011). Assessing intercultural competence. *New Directions for Institutional Research*, 149, 65-79.
- Deardorff, D. & Van Gaalen, A. (2012). Outcomes Assessment in the Internationalization of Higher Education. In D. Deardorff, H. de Wit, J. Heyl & T. Adams (red.), *The SAGE Handbook of International Higher Education* (167-189). Los Angeles: Association of International Education Administrators.
- Della Chiesa, B., Scott, J. & Hinton, C. (red.) (2012). *Languages in a Global World: Learning for Better Cultural Understanding*. Parijs: OECD Publishing, Educational Research and Innovation.
- Denies, K., Heyvaert, L. & Janssen, R. (2015). Hoe staat het met het onderwijs Engels in Vlaanderen? Lessen uit de European Survey on Language Competences. *Levende Talen Magazine*, 102(3), 22-26.
- Derriks, M., Ledoux, G., Overmaat, M. & Van Eck, E. (2001). *Omgaan met verschillen. Competenties van leerkrachten en schoolleiders*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Dignen, B. (2011). *Communicating Across Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Drexler, D. & Campbell, D. (2011). *Student Development Among Community College Participants in Study Abroad Programs*. New York: Routledge.
- Ecorys (2012). *MKBA internationalisering primair en voortgezet onderwijs. Eindrapportage*.

Rotterdam: ECORYS.

- Elbers, E. (2012). *Iedere les een taalles? Taalvaardigheid en vakonderwijs in het (v)mbo. De stand van zaken in theorie en onderzoek*. Utrecht en Den Haag: Universiteit Utrecht en PROO.
- Elos Netwerk Nederland (2014). *Elos-standaard vmbo*. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/bestanden/documenten/standaard-ep-nuffic-elos-grensverleggend-onderwijs-vmbo.pdf>.
- EP-Nuffic (2015a). *Strategische agenda 2016-2020*. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/over-ep-nuffic/strategische-agenda-2016-2020>.
- EP-Nuffic (2015b). *Internationalisering in het curriculum van de toekomst*. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/internationalisering-in-het-curriculum-van-de-toekomst.pdf>.
- EP-Nuffic (2015c). *Vroeg vreemdetalenonderwijs Engels. Visiedocument*. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/primair-onderwijs/talenonderwijs/vroeg-vreemdetalenonderwijs-vvto>.
- EP-Nuffic (2015d). *Internationalisering in beeld*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/internationalisering-in-beeld-2015.pdf>.
- Europees Platform (2015). *Jaarverslag 2014*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/europees-platform-jaarverslag-2014.pdf>.
- Europese Commissie (2012). *Language competences for employability, mobility and growth*. Commission Staff Working Document. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/nl/TXT/?uri=CELEX:52012SC0372>.
- Europese Commissie (2014). *The Erasmus Impact Study. Effects of mobility on the skills and employability of students and the internationalisation of higher education institutions*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via http://ec.europa.eu/education/library/study/2014/erasmus-impact_en.pdf.
- Europese Unie (2015). *Erasmus+ A Practical Guide for School Leaders*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via http://ec.europa.eu/education/opportunities/school/school-leaders-guide/guide_en.pdf.
- Eurostat (2015). *More than 80% of primary school pupils in the EU were studying a foreign language in 2013*. Newsrelease. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-press-releases/-/3-24092015-AP>.
- Eurydice & Eurostat (2012). *Key data on teaching languages at school in Europe 2012*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via http://ec.europa.eu/languages/policy/strategic-framework/documents/key-data-2012_en.pdf.
- Eurydice (2015). *Languages in Secondary Education. An Overview of National Tests in Europe 2014/15*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/facts_and_figures/187EN.pdf.
- Feskens, R., Keuning, J., Van Til, A. & Verheijen, R. (2014). *Prestatiestandaarden voor het ERK in het eindexamenjaar. Een internationaal ijkingsonderzoek*. Arnhem: Cito.
- Friedman, Th. (2007). *The World is Flat. A Brief History of the Twenty-First Century*. New York: Picador.
- Gemeente Amsterdam (2015). *Internationalisering in het onderwijs*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://repository.officiële-overheidspublicaties.nl/externebijlagen/exb-2015-32569/1/bijlage/exb-2015-32569.pdf>.
- Gilbert, M. (2012). *European Integration. A Concise History*. Plymouth: Rowan & Littlefield Publishers.
- Gille, E. & Kordes, J. (2013). *Vaardigheid Engels en Duits van Nederlandse leerlingen in Europees perspectief*. *Levende Talen Magazine*, 100(1), 22-27.

- Goorhuis-Brouwer, S. & De Bot, K. (2005). Heeft vroeg vreemde-talenonderwijs een negatief effect op de Nederlandse taalontwikkeling van kinderen? *Levende Talen Tijdschrift*, 6(3), 3-7.
- Harskamp, E., Suhre, C. & Zomerman, E. (2005). *Op weg naar krachtige didactische modellen voor internationale uitwisselingen: onderzoek naar leeromgevingen Engels voor internationale uitwisselingen*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Hasenclever, A., Mayer, P. & Rittberger, V. (2004). *Theories of International Regimes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haverkamp, G. (2015). Al zeventig keer project Klevenaar. *Leren van elkaar staat centraal*. *IO*, 35(68), 11.
- Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Stanford: Stanford University Press.
- Heyworth, F. (2011). The Common European Framework of Reference for Languages and the Common Framework for Europe Competence. In G. Oonk, R. Maslowski & G. van der Werf (red.), *Internationalisation in Secondary Education in Europe. A European and International Orientation in Schools - Policies, Theories and Research* (213-225). Charlotte NC: Information Age Publishing.
- Hindrix, K., Joris, M., Korevaar, K. & Simons, J. (2011). *Een set van internationale competenties*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via www.handboek-internationalisering.be/nl/een-set-van-internationale-competenties/.
- Huibregtse, I. (2001). *Effecten en didactiek van tweetalig voortgezet onderwijs in Nederland*. Utrecht: W.C.C.
- Hulsbergen, C., De Ruiter, E. & Thiecke, I. (2013). *Internationalisering in het VO: een casestudy in mogelijkheden en beperkingen*. Universiteit Utrecht: Centrum voor Onderwijs en Leren.
- Hurrell, A. (2007). *On Global Order. Power, Values, and the Constitution of International Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Ilgen, Th. (red.) (2003). *Reconfigured Sovereignty. Multi-Layered Governance in the Global Age*. Aldershot: Ashgate.
- Innovatieplatform (2009). *Deuren open! Advies internationale scholen*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via http://www.educaide.nl/_resources/downloads/DeurenOpen.pdf.
- Inspectie van het Onderwijs (2009). *Nederlands onderwijs in het buitenland*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2011). *Terug in Nederland. Een onderzoek naar de aansluiting op onderwijs in Nederland*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2015a). *Stand van zaken Nederlands onderwijs in het buitenland: kwaliteit en ontwikkelingen*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2015b). *Wereldoriëntatie. De stand van zaken in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Knight, J. (2004). Internationalization remodelled: Definition, approaches, and rationales. *Journal of Studies in International Education*, 8(1), 5-31
- Koster, A. & Van Putten, L. (2014). *Passie voor tweetalig onderwijs: een geschiedenis van 25 jaar succesvol onderwijs vernieuwen*. Den Haag: Europees Platform.
- Koster, A. & Van Putten, L. (2015). Vijftientig jaar tweetalig onderwijs: mooie resultaten. *IO*, 35(68), 6-7.
- Kwakernaak, E. (2010). Algemeen didactische trends en vreemdetalenonderwijs. *Levende Talen Magazine*, 97(3), 10-14.
- Kymlicka, W. (2003). Multicultural states and intercultural citizens. *Theory and Research in Education*, 1(2), 147-169.

- Landelijk netwerk voor tto (2010). *Een duurzame voorsprong. Resultaten van wetenschappelijk onderzoek naar tweetalig onderwijs*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/een-duurzame-voorsprong-resultaten-van-wetenschappelijk-onderzoek-naar-tweetalig-onderwijs.pdf>.
- Landelijk netwerk voor tto (2012). *Standaard tweetalig onderwijs. Engels – havo/vwo*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <http://archief.europeesplatform.nl/tto/wp-content/uploads/sites/6/2014/07/2112299-Standaard-tweetalig-onderwijs.pdf>.
- Landelijk netwerk voor tto (2013a). *Bilingual education in Dutch schools: a success story*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/en/files/documents/bilingual-education-in-dutch-schools-a-success.pdf>.
- Landelijk netwerk voor tto (2013b). *Tweetalig havo. Een uitdaging op niveau*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/tweetalig-havo-een-uitdaging-op-niveau.pdf>.
- Leask, B. (2009). Using formal and informal curricula to improve interactions between home and international students. *Journal of Studies in International Education*, 13(2), 205-221.
- Leask, B. (2015). *Internationalizing the Curriculum*. New York: Routledge.
- Leung, K., Ang, S. & Tan, M. (2014). Intercultural competence. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 1(1), 489-519.
- Linklater, A. (2008). Globalization and the transformation of political community. In J. Baylis, S. Smith & P. Owens (red.), *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations* (542-558) Oxford: Oxford University Press.
- Little, R. (2008). International regimes. In J. Baylis, S. Smith & P. Owens (red.), *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations* (296-310). Oxford: Oxford University Press.
- Maaskant, E. (2014). *Internationalisering in het VO: bevraagd en bespiegeld*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/internationalisering-in-het-vo-bevraagd-en-bespiegeld.pdf>.
- Marsh, D. (2012). *Content and Language Integrated Learning (CLIL). A Development Trajectory*. Cordoba: Universiteit van Cordoba.
- Maslowski, R., Naayer, H., Oonk, G. & Van der Werf, G. (2009). *Effecten van internationalisering in het voortgezet onderwijs- een analyse van de implementatie en effecten van een Europese en internationale oriëntatie*. Groningen: GION.
- Maslowski, R., Naayer, H., Oonk, G. & Van der Werf, G. (2011). Implementation and Effects of European and International Orientation at secondary schools in The Netherlands. In G. Oonk, R. Maslowski & G. van der Werf, (red.), *Internationalisation in Secondary Education in Europe. A European and International Orientation in Schools - Policies, Theories and Research* (271-294). Charlotte NC: Information Age Publishing.
- Maslowski, R., Naayer, H., Isac, M., Oonk, G. & Van der Werf, M. (2010). *Eerste bevindingen International Civic and Citizenship Education Study. Rapportage voor Nederland*. Groningen: GION.
- Maslowski, R., Van der Werf, G., Oonk, G., Naayer, H. & Isac, M. (2012). *Burgerschapscompetenties van leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Eindrapport van de International Civics and Citizenship Education Study (ICCS) in Nederland*. Groningen: GION.
- Matsumoto, D. & Hwang, H. (2013). Assessing cross-cultural competence: A review of available tests. *Journal of cross-cultural psychology*, 44(6), 849-873.
- McGrew, A. (2008). Globalisation and global politics. In J. Baylis, S. Smith & P. Owens (red.), *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations* (14-33). Oxford: Oxford University Press.
- MBO Raad (2014a). *Brief aan de minister van OCW inzake internationaliseringsagenda voor het mbo*, 18 april 2014.

- MBO Raad (2014b). *Visie MBO Raad op internationalisering*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <http://www.mboraad.nl/?page=1882>.
- Minkov, M. (2011). *Cultural Differences in a Globalizing World*. Bingley: Emerald Group Publishing.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2013). *Engels in het primair onderwijs*, Brief van de Staatssecretaris van OCW aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, 10 juli 2013. Kamerstukken II, 2012-2013, 31293, 179.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2014). *De wereld in: Visiebrief internationale dimensie van ho en mbo*. Brief van de Minister van OCW aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, 15 juli 2014. Kamerstukken II, 2013-2014, 22452, 41.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2015a). *Programmaopdracht internationalisering in het mbo* (conceptversie 23 juni 2015).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2015b). *Plan van aanpak buurtalen in het basisonderwijs*. Brief van de Staatssecretaris van OCW aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, 15 oktober 2015. Kamerstukken II, 2015-2016, 34031, nr.17.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2015c). *Voortgang versterking burgerschap in het onderwijs*. Brief Minister en Staatssecretaris van OCW (mede namens de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) aan de Voorzitter van de Tweede Kamer. 29 april 2015. Kamerstukken II, 2014-2015, 34000 VIII, 93.
- Naayer, H.M., Maslowski, R., Oonk, G.H. & Van der Werf, M.P.C. (2011). *De Europese en internationale oriëntatie in het tweetalig voortgezet onderwijs*. Groningen: GION.
- Nederlandse Taalunie (2008). *Gemeenschappelijk Europees Referentiekader voor Moderne Vreemde Talen: Leren, Onderwijzen, Beoordelen*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <http://taalunieversum.org/publicaties/gemeenschappelijk-europees-referentiekader-voor-moderne-vreemde-talen-leren-onderwijzen->.
- Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie (2011). *Frameworks for the Assessment of Internationalisation*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via http://nvaio.com/page/downloads/NVAO_Frameworks_for_the_Assessment_of_Internationalisation.pdf.
- Nilsson, B. (2000). Internationalising the curriculum. In P. Crowther, M. Joris, M. Otten, B. Nilsson, H. Teekens & B. Wächter (2000), *Internationalisation at Home. A Position Paper* (21-28). Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <http://cdigital.uv.mx/bitstream/123456789/31163/5/iah.pdf>.
- Nunez, C., Nunez Mahdi, R. & Popma, L. (2014). *Intercultural sensitivity. From denial to intercultural competence*. Assen: Van Gorcum.
- Nye, J. & Keohane, R. (2000). *Power and Interdependence*. Longman.
- Ohmae, K. (2003). The Rise of the Region State. *Foreign Affairs*, 72(2), 78-87.
- Onderwijsraad (2004). *Onderwijs in Europa. Europees burgerschap*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2005). *Internationaliseringsagenda voor het onderwijs, 2006-2011*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2006). *Internationale leerwegen en het internationale baccalaureaat*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2008). *Vreemde talen in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2014a). *Een eigentijds curriculum*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2014b). *Onderwijspolitiek na de commissie-Dijsselbloem*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2015). *Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek 2015-2025*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2016). *De volle breedte van onderwijskwaliteit*. Den Haag: Onderwijsraad.

- Opello, C. & Rosow, S. (2004). *The Nation-State and Global Order. A Historical Introduction to Contemporary Politics*. Boulder-Londen: Lynne Rienner Publishers.
- Oonk, G. (2004). *De Europese integratie als bron van onderwijsinnovatie: een onderzoek naar de betekenis en de resultaten van de internationalisering in het voortgezet onderwijs in Nederland*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Alkmaar: Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs.
- Oonk, G. (2006). *Internationalisering in het basis- en voortgezet onderwijs*. Europees Platform voor het Nederlandse onderwijs.
- Oonk, G. (2015). *Startdossier Internationaliseringsagenda voor het onderwijs 2015-2020*. Hannover: Institut für Politische Wissenschaft, Agora politische Bildung.
- Oonk, G., Maslowski, R. & Van der Werf, G. (red.) (2011). *Internationalisation in Secondary Education in Europe. A European and International Orientation in Schools - Policies, Theories and Research*. Charlotte NC: Information Age Publishing.
- Oonk, G. & Maslowski, R. (2011). Internationalisation in Secondary Education: An Introduction. In G. Oonk, R. Maslowski & G. van der Werf, G. (red.) (2011). *Internationalisation in Secondary Education in Europe. A European and International Orientation in Schools - Policies, Theories and Research* (1-18). Charlotte NC: Information Age Publishing.
- Otten, M. (2000). Impacts of cultural diversity at home. In P. Crowther, M. Joris, M. Otten, B. Nilsson, H. Teekens & B. Wächter (2000), *Internationalisation at Home. A Position Paper* (15-20). Geraadpleegd op 30 maart 2016 via <http://cdigital.uv.mx/bitstream/123456789/31163/5/iah.pdf>.
- Philips van Horne SG & Het College (2012). *TTO-beleidsplan 2012-2016*. Geraadpleegd op 4 april 2016 via <http://informatica.pvanhorne.nl/PvH/files/beleidsplan%20TTO%20Weert%2023012013.pdf>.
- Platform Onderwijs 2032 (2016). *Ons onderwijs2032. Eindadvies*. Geraadpleegd op 4 april 2016 via <http://onsonderwijs2032.nl/wp-content/uploads/2016/01/Ons-Onderwijs2032-Eindadvies-januari-2016.pdf>.
- PO-raad & EP-Nuffic (2015). *Toolkit internationalisering primair onderwijs. Handreiking voor schoolbesturen en schoolleiders*. Geraadpleegd op 5 april 2016 via https://www.poraad.nl/files/themas/internationalisering/toolkit_internationalisering_primair_onderwijs.pdf.
- Prior, F. & Walraven, G. (2009). *De wereld wordt kleiner als je groter wordt. De basisschool als oefenplaats voor wereldburgers*. Amsterdam, Utrecht: NCDO-APS.
- Prickarts, B. (2016; nog te verschijnen). *Shifting Borders. A Case Study of Internationalisation of Education within a Dutch School Group in Amsterdam*. Proefschrift University of Bath.
- Reichert, S. & Wächter, B. (2000). *The Globalisation of Education and Training. Recommendations for a Coherent Response of the European Union*. Brussel: ACA.
- Rood, J. (red.) (2014). *Een wankel wereldorde. Clingendael Strategische Monitor 2014*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.
- Rood, J. & Dinnissen, R. (red.) (2013). *Een wereld in onzekerheid. Clingendael Strategische Monitor 2013*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.
- Rood, J., Van der Putten, F. & Meijnders, M. (2015). *Een wereld zonder orde? Clingendael Strategische Monitor 2015*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.
- Root, E. & Ngampornchai, A. (2013). "I Came Back as a New Human Being": Student Descriptions of Intercultural Competence Acquired Through Education Abroad Experiences. *Journal of Studies in International Education*, 17(5), 513-532.
- Salemans, B. (2003). Vloeiend meertalig op je zesde verjaardag. *Taalschrift*. Geraadpleegd op 5 april 2016 via <http://taalschrift.org/reportage/000196.html>.
- Sassen, S. (2006). *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press.

- Schlappi, J. (2011). *Internationalisering in het vmbo. Multi-site casestudie naar visies, beleid en interculturele competenties*. Geraadpleegd op 5 april 2016 via <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=115949>.
- Scholte, J. (2008). Global trade and finance. J. Baylis, S. Smith & P. Owens (red.) (2008). *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations* (450-467). Oxford: Oxford University Press.
- Schoonakker-de Groot, A. (2011). The effect of study abroad on the development of student teachers. A literature study. *Journal of the European Teacher Education Network*, 6, 44-57.
- Sheppard, K. (2004). Global citizenship: the human face of international education. *International Education*, 34(1), 34-40.
- Simons, J., Kroels, Y. & De Graef, G. (2011). Het meten van interculturele competentie: mogelijkheden en grenzen. In J. Simons (red.) *Handboek interculturele competentie* (67-86). Brussel: Politeia.
- Slaughter, A. (2004). *A New World Order*. Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- SLO (2010). *Leren van internationaal onderwijs. Vier internationale onderwijsprogramma's voor het vo in kaart gebracht*. Enschede: SLO
- SLO (2011a). *Kwaliteitskader UNESCO-schoolprofiel*. Enschede: SLO.
- SLO (2011b). *Engels in het basisonderwijs. Vakdossier*. Enschede: SLO.
- SLO (2015). *Moderne vreemde talen Vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2008). *Burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: SCP.
- Spruyt, H. (2009). *Global Horizons. An Introduction to International Relations*. Toronto: University of Toronto Press.
- Stedelijk College Eindhoven (2015). *Met tweetalig mavo ligt de wereld voor je open!* Geraadpleegd op 5 april 2016 via <http://www.stedelijkcollege.nl/Flex/Site/Download.aspx?ID=5292>.
- Stephan, W. & Stephan, C. (2013). Designing intercultural education and training programs: An evidence-based approach. *International Journal of Intercultural Relations*, 37(3), 277-286.
- Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (2015). *Grenzenloos groeien. De staat van het Nederlands onderwijs in het buitenland*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <http://www.stichtingnob.nl/over-nob/introductie.aspx>.
- Stuurgroep buurtalen en internationalisering Limburg (2014). *Strategische agenda. Buurtaal en internationalisering in Limburg*. Geraadpleegd op 5 april 2016 via <http://www.buurtalens limburg.eu/strategische-agenda>.
- Teekens, H. (2007). *Internationalisation at Home: ideas and ideals*. European Association for International Education.
- Thijs, A. & Van der Velde, J. (2008). *Versterking van de internationale dimensie in het onderwijs*. Enschede: SLO.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2014). *Global Citizenship Education. Preparing learners for the challenges of the 21st century*. Parijs: UNESCO.
- United Nations Educational Scientific and Cultural Organization (2015). *Rethinking Education. Towards a global common good?* Parijs: UNESCO.
- Unsworth, S., De Bot, K., Persson, L. & Prins, T. (2012). *Eindverslag FLiPP November 2012*. Universiteit Utrecht en Universiteit Groningen.
- Van den Broek, E., De Graaff, R., Unsworth, S. & Van der Zee, V. (2014). *Voorstudie Pilot Primair Tweetalig Onderwijs*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Van den Hoven, R. & Walenkamp, J. (2013). *Studie of stage in het buitenland en het verwerven van internationale competenties*. Den Haag: Haagse Hogeschool.
- Van der Zant, J. (2012). *Wereldburger met ketchup*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via www.wereldburgerschap.nl/wereldburger-met-ketchup. Amsterdam: NCDO.

- Van der Zee, K. & Van Oudenhoven, J. (2000). The multicultural personality questionnaire: A multidimensional instrument for multicultural effectiveness. *European Journal of Personality*, 14(4), 291-309.
- Van Dijk, M. & Grootsholte, M. (2012). *Een verkenning naar het internationaliseringsbeleid en de buitenlandse stages van een drietal pabo's*. Geraadpleegd op 30 maart 2016 via http://www.caop.nl/fileadmin/_migrated/content_uploads/een_verkenning_naar_het_internationaliseringsbeleid-pabos.pdf.
- Van Gaalen, A., Hobbes, H.J., Roodenburg, S. & Gielesen, R. (2014a). *Studenten internationaliseren in eigen land. Nederlands instellingsbeleid*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/studenten-internationaliseren-in-eigen-land.pdf>.
- Van Gaalen, A., Hobbes, H.J., Roodenburg, S. & Gielesen, R. (2014b). *Studenten internationaliseren in eigen land. Deel II – De praktijk*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/studenten-internationaliseren-in-eigen-land.pdf>.
- Van Hell, J. (2010). *The beauty of the second. On learning and using a second language in time*. Oratie Radboud Universiteit Nijmegen, 3 juni 2010.
- Van Loon, D. & Setz, W. (2012). *Ervaringsrapport Proefproject 15% vvto*. Geraadpleegd op 31 maart 2016 via <https://www.epnuffic.nl/documentatie/publicaties/ervaringsrapport-proefproject-15-procent-vvto.pdf>.
- Van Maris, B. (2016, 6 februari). It is a heel mooie cat, juf! NRC.
- Van Middelaar, L. (2009). *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Van Rens, C. & Uerz, D. (2008). *Tvmbo ... een uitdaging op maat*. Nijmegen: Radboud Sociale wetenschappen.
- Van Ruiten, L. (2015). *Internationalisering in het primair en voortgezet onderwijs: overbodige luxe of noodzakelijk thema? Een adviesrapport voor de onderwijssector*. Brussel: Neth-Er.
- Van Woerkum, C. (2015). *Frans in het voortgezet onderwijs, een dip of een nieuwe kans!* Lezing gehouden tijdens congres *De toekomst van het Frans*, 18 september 2015. Geraadpleegd op 6 april 2016 via www.ru.nl/publish/pages/759144/lezing_camiel_van_woerkum.pdf.
- Vereniging Hogescholen & VSNU (2014). *Gezamenlijke Visie Internationaal*. Geraadpleegd op 5 april 2016 via <http://www.vsnunl.nl/files/documenten/Domeinen/Internationaal/Notitie%20Visie%20Internationaal%20definitief.pdf>.
- Verspoor, M., De Bot, K. & Van Rein, E. (2010). Binnen- en buitenschools taalcontact en het leren van Engels. *Levende Talen Tijdschrift*, 11(4), 14-33.
- Verspoor, M., Schuitemaker-King, J., Van Rein, E., De Bot, K. & Edelenbos, P. (2010). *Tweetalig onderwijs: vormgeving en prestaties*. Groningen.
- Vlaamse Onderwijsraad (2015). *Krachtlijnen van het internationaal onderwijs- en vormingsbeleid. Eindrapport*. Geraadpleegd op 5 april 2016 via http://www.vlor.be/sites/www.vlor.be/files/rapport_internationaal_2014-15.pdf.
- VNO-NCW & MKB-Nederland (2015). *Inbreng VNO-NCW en MKB-Nederland voor de Strategische Agenda Hoger onderwijs*. Geraadpleegd op 29 mei 2016 via <https://www.vno-ncw.nl/meer-informatie/inbreng-vno-ncw-en-mkb-nederland-voor-de-strategische-agenda>.
- Voogel, M. (2015). *Een acht voor Frans, wat kun je dan? De positie van het Frans in het voortgezet onderwijs*. Geraadpleegd op 5 april 2016 via www.ru.nl/publish/pages/759144/onderzoeksrapportmarjolijn_voogel.pdf.
- VO-raad & Europees Platform (2014). *Internationalisering in het voortgezet onderwijs; een agenda voor strategische samenwerking (2015-2020)*. Geraadpleegd op 6 april 2016 via <http://www.vo-raad.nl/userfiles/bestanden/Internationalisering/Internationalisering-vo-agenda-voor-strategische-samenwerking-.pdf>.

- Vreuls, J. (2015). *Internationalisering in het mbo. Veldverkenning ten behoeve van toekomstige ondersteuning vanuit EP-Nuffic voor het mbo.*
- Ware, P. (2013). Teaching comments: intercultural communication skills in the digital age. *Intercultural Education*, 24(4), 315-326.
- Westhoff, G. (2008). Een 'schijf' van vijf voor het vreemdetalenonderwijs (revisited).
Geraadpleegd op 6 april 2016 via www.gerardwesthoff.nl/downloads/nabmvt-Een%20schijf%20van%20vijf%20voor%20het%20vreemdetalenonderwijs.pdf.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013). *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- YoungWorks (2016). *Internationalisering van de jongerencultuur.* Verkenning in opdracht van de Onderwijsraad. Amsterdam: Youngworks.

Geraadpleegde deskundigen

Panel doorlopende leerlijn internationalisering, 20 november 2015

De heer J.M.H.J. Beelen	Hogeschool van Amsterdam
De heer dr. H.J.J.G. Beerkens	Universiteit Leiden
De heer N. van Bennekom	Wolfert van Borselen Scholengroep, Rotterdam
De heer W. Beurskens	Valuacollege, Venlo
Mevrouw K. van Genugten	Hogeschool Zuyd, Heerlen
De heer F. Haitsma	Gooise Scholen Federatie, Bussum
De heer H. Hamers	Nicolaasschool, Oss
De heer drs. P.M.M. Heijnen	ROC Mondriaan, Den Haag
De heer D.J. Helders	Arentheem College Titus Brandsma, Velp
Mevrouw J. van Hengefeld- van Koningsbruggen	Koningin Wilhelmina College, Culemborg
De heer H. Korndewal	Openbare basisschool De Dubbelster, Kattenbroek
Mevrouw I. Kranenburg	Scope scholengroep, Alphen aan de Rijn
Mevrouw E. Maaskant	Ds Piersoncollege, 's Hertogenbosch
De heer W. Mes	Oostvaarderscollege, Almere
De heer J. Neijenhuis	ROC Nijmegen
Mevrouw M. Ooijevaar	Mooije Education Matters, Tricht
De heer W. Palmes	Raayland College, Venray
De heer R. Pieck	Openbare basisschool Passe-Partout, Rotterdam
De heer ir. J.W. van Poortvliet	Maerlant Lyceum, Den Haag
De heer drs. L.P. van Putten	Anna van Rijn College, Nieuwegein
De heer F. van der Sman	Lentiz Dalton Mavo, Naaldwijk
Mevrouw A. Spierenburg	Ouders & Onderwijs
Mevrouw R. Steffann	Onderwijsstichting MOVARE, Kerkrade
Mevrouw R. de Villiers	Internationale School Utrecht
Mevrouw B. van der Walle	Het Goese Lyceum
Mevrouw A. Wassink	Kandinsky College, Nijmegen
De heer R. Wellen	Jac. P. Thijssse College, Castricum
Mevrouw H. Zeeman	Nova College, Haarlem
Mevrouw A. van Zuijdam	Nicolaasschool, Oss

Panel internationalisering arbeidsmarkt en het mbo, 27 november 2015

De heer M. van Blitterswijk	Stichting Samenwerking Beroepsonderwijs Bedrijfsleven
Mevrouw S. Gevrekoglu	ROC van Twente, Enschede
De heer A. de Jongh	ROC West-Brabant, Breda
Mevrouw E. Quartel	Albeda College, Rotterdam
De heer J. Rijksen	Albeda College, Rotterdam
Mevrouw A. Thomas	ROC van Twente, Enschede

Panel internationalisering en pabo's/lerarenopleidingen, 18 december 2015

Mevrouw A. Corda	Hogeschool van Amsterdam
Mevrouw H. Hemelsoet	Sint Maartenscollege, Voorburg
De heer D. Hulstein	Christelijke Hogeschool Ede
De heer drs. F. Kranenburg	Universiteit Utrecht
Mevrouw drs. N. Maas	Universiteit van Amsterdam

Mevrouw E.E. Savage	Hogeschool van Amsterdam
Mevrouw H. van Schothorst	Driestar Educatief, Gouda
Mevrouw R. van Sommeren	Hogeschool Leiden
Mevrouw A. Schaufeli	Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
Mevrouw A. van Schoonacker-de Groot	Hogeschool Leiden
Mevrouw B. Tijnagel	Hogeschool van Arnhem en Nijmegen

Deelnemers onderwijsdialoog, 16 februari 2016

De heer F. Albregt	British Council, Amsterdam
Mevrouw O. Andiel	Consultant, Seba Cultuurmanagement
De heer R. Bakker	Coördinator internationalisering, RSG Brokledede
De heer B. Benthem	Docent/coördinator internationalisering, Stedelijk College Eindhoven
De heer R. van den Berg	Researcher, Youngworks
Mevrouw M. Bijlhout	Adviseur, Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland
De heer F. Blans	Docent Engels/coördinator tto, Jeroen Bosch college
Mevrouw K. Borren	Docent Aardrijkskunde , Pleinschool Helder
De heer J. Brink	Lerarenopleider/docent Frans, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
De heer R. Crowter	Coördinator internationalisering, Van Lodenstein-college
Mevrouw R. van Dam	Bestuursvoorzitter, Vereniging van Vrije Scholen
De heer H.J. Damen	Teamleider, Stedelijk College Eindhoven
Mevrouw M. Dibbets	Docent economie, Stedelijk College Eindhoven
De heer G. Essers	Bestuurslid Deutsch Niederländische Gesellschaft
Mevrouw B. Everaars	Directeur De Blijberg
Mevrouw S. Faes	Docent onderbouw vo (3 jaar), Sint Janslyceum
Mevrouw M.S. Fitoury	Docent Frans, Norbertuscollege
De heer R.R. Freund	Coördinator internationalisering , ROC West-Brabant
De heer W. Gebuis	Teamleider, Stedelijk College Eindhoven
De heer R. Geurts	President/voorzitter afdeling NL, Association Européenne Des Enseignants
Mevrouw C. van Gorp MEd,	Manager onderwijs bovenbouw, De Nieuwste School
Mevrouw drs. S. Haans	Adviseur Gilde Opleidingen
De heer D. Hamelijnc	Docent Stedelijk College Eindhoven
De heer H. Hamers	Directeur Nicolaasschool
Mevrouw I. van de Haterd	Docent Engels, Sondervick College
De heer P. van der Heijden	Coördinator internationalisering en MUN director, Stedelijk College Eindhoven
De heer D.J. Helders	Directeur Arentheem College
Mevrouw E. Hendriks-de Jong	Docent verpleegkunde Noorderpoort
Mevrouw S. Heunks	Projectleider opleiden in de school, Stedelijk College Eindhoven
De heer drs. P.G. Hogenbirk	Stuurgroep Netwerk Internationalisering VO
De heer W. Horsch	Beleidsadviseur college van bestuur, Stichting Voortgezet Onderwijs Parkstad Limburg
De heer I. Jonker	Adviseur Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland
De heer dr. R. Jonkers	Voorzitter Stichting Internationaal Onderwijs

Mevrouw M. Keuning	Coördinator internationalisering Spinoza Lyceum
Mevrouw M. Kleinhuis	Docent internationalisering, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen
Mevrouw C. de Klerk	Beleidsmedewerker Nationale UNESCO Commissie
De heer T. Langbroek	Expert Duits, De Nieuwste School
De heer mr. P. Lantinga	Beleidsmedewerker ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
De heer drs.ir. M.A. Mittelmeijer MM&I	Voorzitter College van Bestuur, Quadraam Gelderse Onderwijsgroep
Mevrouw dr. H.B.G.W.J. Mulder	Rector Het 4e gymnasium
De heer R. Nazarian	Trainingsontwikkelaar, trainer/trainingsacteur, Academy Inc
De heer J. Neijenhuis	Management ROC Nijmegen
Mevrouw D. Neutkens	Teamleider tweetalig onderwijs, Stedelijk College Eindhoven
Mevrouw S. Niemeijer	Rector Esprit Scholen
De heer D. Nobel	Projectcoördinator China, Globi intercultureel leren
De heer F. Özbasi	Directeur Basisschool Cosmicus
De heer W. Palmen	Coördinator ELOS, Raayland College
Mevrouw E.C.M. van de Paverd	Universitair docent, University of Cambridge
De heer B. Prickarts	Conrector Esprit Scholen
Mevrouw L. Rademakers	Decaan HTO Heerbeek College
Mevrouw J. Richters	Voorzitter Vereniging van Leraren in Levende Talen
Mevrouw D. Rodriguez	Docent Spaans Norbertuscollege
De heer drs. H. Rogge	Quadraam
Mevrouw J. Rootveldt	Zelfstandig ondernemer
Mevrouw E. Ruifrok	Communicatieadviseur, EP-Nuffic
Mevrouw Y. van der Sark	Senior adviseur Youngworks
Mevrouw M.E.W. Schelhaas	Secretaris-generaal Nationale UNESCO Commissie
De heer F. Schmitz	Elos adviseur/trainer/coach EP-Nuffic
De heer J.A. Smallegange	Adviseur subsidies en fondsen Zadkine
De heer drs. M. Stoker	Voorzitter directie, Stedelijk College Eindhoven
Mevrouw J. Terpstra	Coördinator internationalisering, Spinoza Lyceum
Mevrouw M. Tiggelman	Docent bo Stichting Lucas Onderwijs
Mevrouw R. van der Valle	Adviseur internationalisering, Interval
Mevrouw M. Veen	EP-Nuffic
Mevrouw C. Vellenga	Bestuurslid/docent/coördinator internationalisering, Association Européenne des Conservatoires, Académies de Musique et Musikhochschulen
Mevrouw M. Venema	docent Duits, Lyceum Ypenburg
De heer B. Verhoeff	Lid Kennisplein, Internationalisatie-coördinator, Greijdanus College
De heer R. Verlaek	Docent Engels, Stedelijk College Eindhoven
Mevrouw M. Visser-van Lith	Adjunct-directeur Scholengemeenschap Pieter Groen
Mevrouw J. van der Vlist	Docent AK, Lyceum Ypenburg
Mevrouw M.P.B.A. Vreijzen MEd	Docent economie & marketing, ROC Horizon College
Mevrouw B. de Vries	Coördinator Bilingual Education & Internationalisering, Fontys Hogescholen
Mevrouw B. van der Walle	Teamleider bovenbouw, Het Goese Lyceum
Mevrouw J. van Zandvoort	Docent Spaans/coördinator internationalisering,

Mevrouw H. Zeeman	Stedelijk College Eindhoven
De heer drs. B. de Zeeuw	Coördinator internationalisering, Nova College
	Bestuurslid/docent vo, Vereniging van Leraren in Levende Talen
De heer B. van Zelst	Beleidsmedewerker, Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs
Mevrouw I.A.A.T. van Zuijdam	opleidingsdirecteur, Stedelijk College Eindhoven

Gesprekken

Mevrouw T. Aler	Vereniging van Leraren in Levende Talen
Mevrouw M. Appelman	VO-raad
De heer drs. J.F.M. Brink	Vereniging van Lerarenopleiders Frans
Mevrouw I. Bruinsma	Groot Goylant, Hilversum
De heer R. Coelen	Stenden Hogeschool
De heer D. Cornelissen	Vereniging Hogescholen
De heer H. Dekkers	Price Waterhouse Coopers
Mevrouw ir. G.F.W.C. van Erp	VNO-NCW/MKB-Nederland
Mevrouw A. van Gaalen	EP-Nuffic
De heer drs. H.L.F. 's-Gravesande	Stichting Internationaal Onderwijs
Mevrouw A. Hagen	Price Waterhouse Coopers
Mevrouw Y. van Hest	Brainport Development, Eindhoven
De heer H. van Hout	Royal Dutch Shell
De heer dr. M.C.J.M. Jonkers	SIO
Mevrouw C. de Klerk	Nationale UNESCO Commissie
De heer ir. S.P.J. Meershoek	EP-Nuffic
Mevrouw prof. dr. A.C. Montoya	Kenniscentrum Frankrijk-Nederland
De heer A. Nijssen	EP-Nuffic
Mevrouw X. Pieters	Basisschool De Blijberg, Rotterdam
De heer M. Polzin	MBO Raad
De heer mr. J.B.A. Prickarts	Amsterdam International Community School
De heer A.J.E.G. Renique	SIO
De heer N. van de Sande	VNO-NCW / MKB Nederland
Mevrouw M.E.W. Schelhaas	Nationale UNESCO Commissie
De heer dr. E. Schoorlemmer	Stichting van Romanisten aan de Nederlandse Universiteiten
De heer J. van der Togt MSc	Royal Dutch Shell
De heer drs. M.J.M. Weekenborg	PO-raad

Bijgewoonde bijeenkomsten

In het kader van de voorbereiding van dit advies zijn de volgende bijeenkomsten bijgewoond:

ETwinningdag 2015	EP-Nuffic	7 oktober 2015
Nationale TTO dag 2015 'CLIL for All'	Landelijk netwerk voor tto	10 november 2015
Seminar internationalisation at home	EP-Nuffic	12 november 2015
Conferentie Inform and inspire	SIO	3 februari 2016
Jaarcongres 2016	EP-Nuffic	22 maart 2016

Ter voorbereiding van dit advies zijn tevens bezoeken afgelegd aan de Amsterdam International Community School, Groot Goylant te Hilversum en de tweetalige afdeling van basisschool De Blijberg te Rotterdam.

Bijlage 1

Adviesvraag

20150218/1098

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

>Retouradres Postbus 16375 2500 BJ Den Haag

Onderwijsraad
Mevrouw prof. dr. Maassen van den Brink
Nassaulaan 6
2514 JS DEN HAAG

Kennis
Rijnstraat 50
Den Haag
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Contactpersoon
J.K. Jans
T +31 6 46 84 97 09
j.k.jans@minocw.nl

Onze referentie
832772

Datum 25 NOV. 2015
Betreft advies Internationaliseringsagenda

Geachte mevrouw Maassen van den Brink,

Door verregaande internationalisering van de afgelopen decennia is de Nederlandse samenleving sterk veranderd. Door de Europese integratie en wereldwijde handel is Nederland steeds meer verbonden geraakt met het buitenland. Internationale samenwerking is ook steeds meer noodzakelijk om een antwoord te vinden op grensoverschrijdende vraagstukken als voedsel, energie, veiligheid, klimaat en migratie. Onze samenleving, arbeidsmarkt en democratie zijn kortom geglobaliseerd geraakt.

Die toenemende internationalisering heeft ook invloed op de leefwereld van de leerlingen, op onderwijsinstellingen, leraren en ouders. Het onderwijs bereidt onze leerlingen voor op het functioneren op een grensoverschrijdende arbeidsmarkt, het leven in een cultureel diverse maatschappij en democratische participatie die onze landsgrenzen overschrijdt.

De kernvraag daarbij luidt: wat moet onze ambitie voor het onderwijs zijn ten aanzien van internationalisering en hoe kunnen we op stelselniveau hier het beste vorm aan geven?

Wij willen u vragen een advies voor te bereiden over dit thema, zoals aangekondigd in het Werkprogramma 2015. Daarbij vragen wij u zich te concentreren op het PO en VO, maar met een doorkijk naar het vervolgonderwijs in verband met het belang van doorlopende leerlijnen. Wij vragen u het advies te richten op twee onderdelen, namelijk op internationalisering als integraal onderdeel van het onderwijs en op de randvoorwaarden en organisatie ervan op scholen en instellingen.

Internationalisering uit zich op verschillende manieren. Bijvoorbeeld in vreemdetalenonderwijs, leerinhouden met internationale oriëntatie of grensoverschrijdende uitwisselingen. Momenteel is alleen het vreemdetalenonderwijs een structureel en integraal onderdeel van het onderwijs. Initiatieven als tweetalig onderwijs of uitwisselingen met buitenlandse scholen en instellingen vinden niet structureel plaats. Op welke wijze zouden verschillende

Pagina 1 van 2

vormen van internationalisering structureel plaats kunnen krijgen in ons onderwijs? Wat hebben onze leerlingen nodig om goed beslagen ten ijs te komen?

Onze referentie
832772

Doorlopende leerlijnen in het PO en VO en de aansluiting van het VO met het MBO en het hoger onderwijs vormen voor ons een belangrijk aandachtspunt. Veranderingen in het basisonderwijs hebben immers gevolgen voor het kennisniveau bij aankomst in het voortgezet onderwijs en verderop. Het is zonde als verworven kennis in het PO teniet wordt gedaan in het VO doordat het onderwijs er niet op aansluit. Datzelfde geldt voor de overgang van het VO naar het vervolgonderwijs. Meer in het bijzonder vragen wij u een brug te slaan naar de Visiebrief Internationalisering die de minister van Onderwijs vorig jaar naar de Tweede Kamer heeft gestuurd. Welke kennis en vaardigheden worden van de studenten in MBO en HO verwacht en zouden al in het funderend onderwijs ontwikkeld moeten worden?

Bij het formuleren van ambities ten aanzien van internationalisering, hopen wij dat uw advies rekening houdt met verschillen tussen leerlingen. Leerlingen hebben verschillende talenten en onderwijsbehoeften. Dat geldt ook voor lesstof met internationale oriëntatie. Waar ziet u verschillen in oriëntatie optreden, waar is dat terecht en wenselijk, waar kunnen verschillende leerlingen, onderwijssoorten en -niveaus juist samen optrekken?

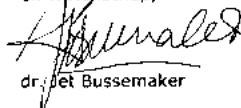
Bij de vraag hoe internationalisering een meer integraal onderdeel van het onderwijs kan zijn, hoort ook de vraag hoe we dit kunnen vormgeven op scholen. Een meer internationale oriëntatie vereist iets van de organisatie op school. Het betekent iets voor de rol van leraren en schoolleiders. Wat is er nodig op scholen om dit vorm te geven? Wat zijn randvoorwaarden voor goede uitwerking in de praktijk?

Daarbij rijst ook de vraag hoe internationalisering een rol kan spelen in de ontwikkeling van scholen en onderwijsprofessionals. Hoe kunnen we internationale contacten (beter) benutten in de ontwikkeling van de school en professionals (leraren en schoolleiders)? Bij dit onderdeel wil ik u ook vragen aandacht te besteden aan de rol die verschillende partijen in de educatieve infrastructuur (zoals EP-Nuffic) kunnen spelen.

Wij zouden het op prijs stellen als u in het voorjaar van 2016 uw advies zou kunnen publiceren. Zoals u weet loopt momenteel het traject 'Onderwijs 2032', dat tot doel heeft de inhoud van het Nederlandse onderwijs te herijken voor de komende jaren. Uw advies over internationalisering in het onderwijs is daarbij buitengewoon nuttig.

Met vriendelijke groet,

de minister van Onderwijs, Cultuur
en Wetenschap,

dr. Jet Bussemaker

de staatssecretaris van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschap,

Sander Dekker

Pagina 2 van 2

Bijlage 2

Internationaal gerichte onderwijsconcepten¹⁸⁰

¹⁸⁰ Voor een bespreking van de meest voorkomende internationale onderwijsprogramma's, zie ook SLO, 2010.

Versterkt talenonderwijs (vto)¹⁸¹

Vto houdt in dat er extra uren vreemdetalenonderwijs worden aangeboden bovenop het verplichte aantal uren, of onderwijs in niet-reguliere talen. Deze extra uren worden benut voor verdieping of verbreding van de lesstof.

Vroeg vreemdetalenonderwijs (vvto)¹⁸²

Bij vvto krijgen basisschoolleerlingen – meestal al vanaf groep 1 – extra uren Engels, Duits, Frans of Spaans. Daarbij wordt de vreemde taal vaak ook bij andere vakken gebruikt en ligt de nadruk doorgaans op communicatie in plaats van op formele taalaspecten zoals grammaticaregels.

Tweetalig primair onderwijs (tpo)¹⁸³

Tpo is een pilot op achttien basisscholen. Deze scholen geven 30% tot 50% van hun onderwijs in het Engels vanaf groep 1. De pilot duurt vijf schooljaren, van 2014 tot en met 2019.

Tweetalig onderwijs (tto)¹⁸⁴

Bij tto wordt een gedeelte van de niet-talenvakken in het voortgezet onderwijs in een andere taal dan de moedertaal gegeven. Tijdens tto-lessen en buitenschoolse activiteiten op tto-scholen spreken docenten en leerlingen geen Nederlands, maar de vreemde taal. Ook maakt de EIO (Europese en Internationale Oriëntatie) deel uit van de standaard.

Europa als leeromgeving voor scholen (Elos)¹⁸⁵

Elos is een curriculum voor een internationale leerroute. Het curriculum richt zich op intensieve kennismaking met de wereld buiten Nederland en het werken aan internationale en interculturele competenties. Daarbij is de aandacht voor vreemde talen groot. Het curriculum kent drie pijlers: vto, EIO en uitwisselingen.

UNESCO-school¹⁸⁶

De UNESCO (United Nations Educational, Social and Cultural Organization) heeft een onderwijsconcept ontwikkeld gericht op internationale verbondenheid, verdraagzaamheid en solidariteit. Het concept richt zich op vier thema's: 1) vrede en mensenrechten; 2) intercultureel leren; 3) wereldburgerschap; en 4) duurzaamheid. Daarnaast bouwt het concept op vier pijlers: 1) leren om te zijn; 2) leren om te doen; 3) leren om te weten; en 4) leren om samen te leven. Het concept is toepasbaar in alle onderwijssectoren. Hoe scholen aandacht besteden aan de vier thema's is aan de scholen zelf. Er kan worden aangesloten bij UNESCO-projecten.

Cosmicus¹⁸⁷

De Stichting Cosmicus heeft een onderwijsconcept ontwikkeld rondom wereldburgerschap met als streven te werken aan een interculturele samenleving. Het concept besteedt extra aandacht aan taal en zet sterk in op burgerschapsonderwijs gericht op de bevordering van burgerschap, diversiteit en sociale integratie. Daarbij staan waarden zoals acceptatie van verschillen en elkaar respectvol behandelen centraal.

¹⁸¹ Overgenomen uit Oonk, 2015, 8.

¹⁸² Zie www.epnuffic.nl/primair-onderwijs/talenonderwijs/vroeg-vreemdetalenonderwijs-vvto.

¹⁸³ Overgenomen uit Oonk, 2015, 8.

¹⁸⁴ Overgenomen uit Oonk, 2015, 8.

¹⁸⁵ www.epnuffic.nl/voortgezet-onderwijs/elos/elos-voor-scholen/wat-is-elos.

¹⁸⁶ Zie www.unescoscholen.nl; SLO 2011a.

¹⁸⁷ www.cosmicus.nl/onderwijs/cosmicus-onderwijs.

International Primary Curriculum (IPC)¹⁸⁸

Het IPC is een curriculum ontwikkeld voor Shell. Bij Shell bestond de behoefte aan onderwijs voor kinderen van werknemers waarin de lokale situatie en een internationale oriëntatie terugkomen. Het curriculum richt zich op de zaakvakken. Daarbij wordt gewerkt met units op vakoverstijgende thema's. De units zijn opgezet vanuit 'hersenvriendelijk leren', 'zelfontdekkend leren', 'internationale gerichtheid' en 'culturele uitwisseling'. Een belangrijk aspect is het voortdurend vergelijken van landen en culturen. Inmiddels is het IPC toepasbaar gemaakt voor Nederlandse basisscholen. Met het IPC zijn de kerndoelen op de betreffende gebieden te realiseren. Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs (elf tot veertien jaar) is inmiddels ook een International Middle Years Curriculum (IMYC) ontwikkeld.

Internationaal Baccalaureaat (IB)¹⁸⁹

Het IB omvat een doorlopend traject internationaal onderwijs. Er zijn programma's voor diverse leeftijdsgroepen. Die programma's zijn vormgegeven rondom het 'IB learner profile'. Dat profiel bevat tien elementen: 1) nieuwsgierigheid; 2) leergierigheid; 3) denkkraft; 4) communicativiteit; 5) integriteit; 6) openheid; 7) zorgzaamheid; 8) ondernemerschap; 9) evenwichtigheid; en 10) reflectieve instelling.

■ IB Primary Years Programme (PYP), 3-11

Het PYP richt zich op de ontwikkeling van het kind als onderzoeker zowel in de klas als in de wereld daarbuiten. Er wordt gewerkt met zes transdisciplinaire thema's: 1) wie zijn we?, 2) waar staan we in relatie tot plaats en tijd?, 3) hoe uiten we onszelf?, 4) hoe werkt de wereld?, 5) hoe organiseren we onszelf? en 6) het delen van de aarde. Daarbij is het leren gericht op een combinatie van kennis, vaardigheden en begrip.

■ IB Middle Years Programme (MYP), 11-16

Het MYP omvat vijf jaren waarin vakken uit acht clusters waaronder de moedertaal of instructietaal. Daarnaast wordt gewerkt met vakoverstijgende thema's: 1) approaches to learning; 2) community and service; 3) homo faber; 4) environments; en 5) health and social education. In het laatste jaar werken leerlingen aan een individueel project.

■ IB Diploma Programme (DP), 16-19

Met het tweejarige DP wordt het voortgezet onderwijs afgesloten. Het programma omvat vakken in zes clusters waaronder de moedertaal. Daarnaast zijn er drie verplichte, vakoverstijgende elementen: het extended essay, het vak theory of knowledge en de module creativity, action, service. Het programma wordt afgerond met een diploma na examens die vanuit de internationale organisatie van het IB worden afgenomen.

■ Career related Programme (CP), 16-19

Het tweejarige CP is een programma gericht op beroepsonderwijs. Het programma bouwt voort op het MYP en combineert een deel van het DP met een beroepsgericht deel. Daarnaast is er een kern met persoonlijke en professionele vaardigheden, 'service learning', een reflectieproject en taalontwikkeling. In het beroepsgerichte deel worden meer praktische vormen van leren gehanteerd. De onderwijsbenadering van het IB wordt daarbij geïncorporeerd. Over het DP-deel worden IB-examens afgenomen en over het beroepsgerichte deel schoolexamens.

¹⁸⁸ www.ipc-nederland.nl/het-ipc/wat-is-het-ipc; Aerts & Poortvliet, 2009; Thijs & Van der Velde, 2008.

¹⁸⁹ www.ibo.org; www.sio.nl/vademecum; SLO, 2010.

International General Certificate of Secondary Education (IGCSE)¹⁹⁰

Het IGCSE is een tweejarig internationaal programma gebaseerd op het Britse voortgezet onderwijs en wordt met een diploma afgesloten. Het programma omvat ten minste acht vakken. Engels, wiskunde en de moedertaal maken daar verplicht deel van uit. Alle leerlingen volgen ook het vak 'global perspectives'.

Europees Bacallaureaat (EB)¹⁹¹

Europese scholen werken met het EB. Daarbij worden naar leeftijd drie niveaus onderscheiden. Er wordt onderwijs gegeven in de moedertaal en in een tweede taal. Binnen een Europese school bestaan daartoe taalafdelingen. Het curriculum wordt op Europees niveau ontwikkeld. Het programma voor het voortgezet onderwijs bestaat uit drie cycli van drie, twee en twee leerjaren. Voor elke cyclus is een vakkenpakket vastgesteld (met keuzeruimte in de tweede cyclus). Aan het eind van de derde cyclus volgt het examen voor het EB-diploma.

¹⁹⁰ www.sio.nl.

¹⁹¹ SLO, 2010.

Bijlage 3

Subsidieregelingen¹⁹²

¹⁹² Voor het middelbaar beroepsonderwijs is er ook het 'Tanzania Dutch Energy Capacity Building Programme'; zie www.epnuffic.nl/middelbaar-beroepsonderwijs/beurzen-en-subsidies/tdecb.

Erasmus+¹⁹³

Erasmus+ is het EU-programma 'for Education, Training, Youth and Sport' 2014-2020. Het programma is gekoppeld aan Europese beleidsdoelen zoals het terugbrengen van voortijdig schoolverlaten en hogere deelname aan het hoger onderwijs. Erasmus+ kent drie actielijnen. Bij 'Key Action 1' gaat het om mobiliteit van docenten en studenten. Voor het schoolonderwijs kan subsidie aangevraagd worden voor projecten gericht op het ontwikkelen van vaardigheden van docenten bijvoorbeeld door het volgen van cursussen, lesgeven of 'job shadowing' in het buitenland. Het primaire doel is onderwijsverbetering en – vernieuwing en professionele ontwikkeling van docenten. Bij 'Key Action 2' gaat het om strategische partnerschappen voor samenwerking ten behoeve van innovatie en uitwisseling van 'good practices'. Bij 'Key Action 3' gaat het om het bevorderen van nieuw beleid. Ook het internetplatform eTwinning valt onder Erasmus+.

Voor de volledige looptijd van het programma is op Europees niveau 14,7 miljard euro beschikbaar. Het geld wordt jaarlijks verdeeld aan de hand van aanvragen. Aan aanvragen worden punten toegekend. Projecten met de meeste punten worden als eerste gehonoreerd. Vervolgens volgen andere projecten die voldoende punten gescoord hebben, in volgorde van punten totdat het budget is uitgeput. De subsidievoorwaarden gaan uit van een 'whole-school approach'. Een project moet aansluiten bij de ontwikkelingsdoelen en strategische keuzes van de school en Europese activiteiten moeten geïntegreerd worden in de dagelijkse gang van zaken in de school.

Vios (Verankering van internationale oriëntatie en samenwerking)¹⁹⁴

Vios is een subsidieregeling vanuit het ministerie van OCW voor het primair en het voortgezet onderwijs. De regeling is in de plaats gekomen van de eerdere BIOS-regeling. De gedachte achter de Vios-subsidie is dat internationalisering in het onderwijs niet als iets los en eenmalig wordt gezien, maar dat het een belangrijke plek inneemt in het leerplan. Er kan subsidie aangevraagd worden voor leerlingenmobiliteit als onderdeel van verankering van internationalisering in het curriculum, voor lerarenmobiliteit, voor stages, voor invoering van een internationaliserend onderwijsconcept in het schoolcurriculum en voor nieuwe initiatieven die de verankering van internationalisering in het schoolbeleid bevorderen. Het subsidieplafond voor het schooljaar 2014-2015 bedraagt 2,25 miljoen euro en voor het schooljaar 2015-2016 1,5 miljoen euro. Om spreiding van middelen te waarborgen geldt een maximaal te verstrekken subsidiebedrag per instelling per schooljaar. Bij mobiliteit dient de school minimaal 20% zelf bij te dragen.

¹⁹³ Zie Europese Unie, 2015.

¹⁹⁴ Subsidieregeling Vios po en vo.

ONDERW|JS **raad**

Nassaulaan 6 - 2514 JS Den Haag
www.onderwijsraad.nl